

ECG

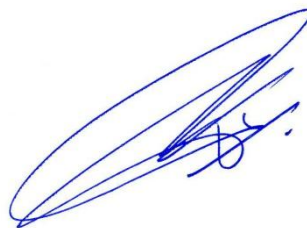
EXPLOSIVE CLEARANCE GROUP

**Vooronderzoek naar het risico op het aantreffen
van conventionele explosieven in het
onderzoeksgebied 'Verhulstplein te Den Haag'.**

ONDERZOEKSGBIED: Verhulstplein te Den Haag
OPDRACHTGEVER: Royal HaskoningDHV
DATUM: 11 september 2015
TER ACCORDERING MANAGEMENT: Ing. F. Pas – *Algemeen Directeur*

.....

DOCUMENTCODE: 321-015-VO-03
VERSIE: Definitief
DISTRIBUTIELIJST: Royal HaskoningDHV
Explosive Clearance Group BV

Copyright Explosive Clearance Group BV 2015©. Niets uit deze rapportage mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm, internet of welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de houders van het auteursrecht. De opdrachtgever mag voor intern gebruik duplicaten maken.

Inhoudsopgave

1	INLEIDING	6
1.1	ALGEMEEN	6
1.2	AANLEIDING	7
1.3	DOEL VAN HET INDICATIEONDERZOEK	8
1.4	BRONNEN.....	10
1.4.1	TOELICHTING VERPLICHTE BRONNEN WSCS-OCE:	10
1.4.2	TOELICHTING AANVULLENDE BRONNEN WSCS-OCE	11
1.5	KWALIFICATIE ONDERZOEKSTEAM	13
1.6	ONDERZOEKSGEBIED	13
2	HET INDICATIE ONDERZOEK	15
2.1	OPZET INDELING	15
2.2	UITGANGSPUNTEN VOOR DE BEOORDELING VAN DE RELEVANTIE VAN EEN INDICATIE	15
2.3	HISTORISCHE GEOGRAFISCHE INFORMATIE.....	15
2.4	REEDS UITGEVOERDE RAPPORTAGES.....	17
2.5	INDICATIES AFKOMSTIG UIT GERAADPLEEGDE LITERATUUR	17
2.6	INDICATIES AFKOMSTIG UIT GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN.....	21
2.6.1	GEMEENTEARCHIEF DEN HAAG	21
2.6.2	NATIONAAL ARCHIEF.....	24
2.6.3	NEDERLANDS INSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE	26
2.6.4	NEDERLANDS INSTITUUT VOOR MILITAIRE HISTORIE	26
2.6.5	THE NATIONAL ARCHIVES.....	26
2.6.6	BUNDESARCHIV-MILITÄRARCHIV	27
2.7	LUCHTFOTO INTERPRETATIE	28
2.7.1	GRENZEN AAN LUCHTFOTO INTERPRETATIE.....	28
2.7.2	UITVOERING LUCHTFOTO INTERPRETATIE	29
2.8	EXPLOSIEVEN OPRUIMINGSDIENST DEFENSIE.....	35
2.8.1	GEMELDE EN GERUIMDE EXPLOSIEVEN.....	35
2.8.2	MIJN- EN MUNITIE OPRUIMINGSDIENST	36
2.8.3	KORPS HULPVERLENINGSDIENST.....	36
2.8.4	MIJNENVELDREGISTER	36
2.9	ANALYSE INDICATIES UIT INDICATIE ONDERZOEK	38
3	HET CONTRA-INDICATIE ONDERZOEK	39
3.1	BEELDVERGELIJKING	39
3.2	AANVULLEND ARCHIEFONDERZOEK	41
3.3	ANALYSE AANGELEVERDE GEGEVENS BETREFFENDE NAOORLOGSE BEBOUWING	44
3.4	SAMENVATTING NAOORLOGSE WERKZAAMHEDEN	44
4	AFBAKENING VERDACHT GEBIED	45
4.1	INLEIDING.....	45
4.2	HORIZONTALE AFBAKENING VERDACHT GEBIED	45
5	LEEMTEN IN KENNIS	48
6	CONCLUSIE EN ADVIES	49

7	OVERZICHT VAN GEHANTEERDE BRONNEN.....	50
8	BIJLAGEN	52
	BIJLAGE 1: GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN.....	52
	BIJLAGE 2: PROTOCOL TOEVALSVONDST	57

1 INLEIDING

Op een onbekend aantal plaatsen in Nederland liggen nog bommen, granaten en andere munitieartikelen uit de Tweede Wereldoorlog. Volgens mondiale, militaire inschatting is van al het explosieve materiaal dat gedurende de Tweede Wereldoorlog (1939-1945) is ingezet, verschoten of afgeworpen, tussen de zeven en vijftien procent om verschillende redenen niet tot ontploffing gekomen of gebracht.

1.1 ALGEMEEN

Hoofdrisico van het werkveld van het opsporen van Conventionele Explosieven is het onverhoeds aantreffen van deze CE bij het uitvoeren van werkzaamheden in de (water)bodem en/of de ondeskundige en onzorgvuldige omgang met aangetroffen CE. Hierdoor bestaat het gevaar op het ongewenst tot (uit)werking komen van CE en dat kan grote uitwerkingsgevolgen teweegbrengen. De belangrijkste daarvan zijn luchtdruk, schokgolf en scherfwerking, welke een groot gevaar vormen voor de veiligheid en gezondheid van bij het opsporen van CE betrokken werknemers en andere personen.

Het voornoemde risico doet zich voor indien voorafgaand aan (bouw)projecten geen/onvoldoende onderzoek wordt gedaan naar de mogelijke aanwezigheid van CE en/of het opsporen van CE op een onzorgvuldige en/of ondeskundige wijze plaatsvindt. In het laatstgenoemde geval doet het risico van het onverhoeds aantreffen van CE zich ook voor zodra na een opsporingsproject met de reguliere (bouw)werkzaamheden wordt gestart.¹

Om spontane vondsten en eventuele daaruit voortvloeiende ongewilde gebeurtenissen te voorkomen, dient de opdrachtgever ervoor te zorgen dat in de ontwerpfase – als onderdeel van de Risico-Inventarisatie en Evaluatie (RI&E) – er rekening wordt gehouden met (veiligheids) verplichtingen die gelden in de uitvoeringsfase. Dat wil onder andere zeggen dat de opdrachtgever (de initiatiefnemer van de werkzaamheden) het mogelijk moet maken dat de aannemer die het werk uitvoert dat op een veilige en gezonde manier kan doen, onder naleving van wettelijke regels en door toepassing van maatregelen uit de voor dat werk geldende arbocatalogus, brancherichtlijnen, stand der techniek en wetenschap.

Als gevolg van het voorgaande dient de opdrachtgever er vooraf zorg voor te dragen dat er bij grond- en/of waterbodemroerende activiteiten informatie beschikbaar is over de samenstelling van de (water)bodem. Zoals of er bijvoorbeeld sprake is van de vermoede aanwezigheid van CE en/of de identificatie van potentiële risicolocaties.

Om het maatschappelijk belang – veiligheid en gezondheid van en rondom de arbeid – te waarborgen, is door de overheid gekozen voor een wettelijk verplichte certificatieregeling voor de borging van de kwaliteit/veiligheid van het opsporen van Conventionele Explosieven. Dat wil zeggen dat opsporingswerkzaamheden met betrekking tot CE op grond van het

¹ Voor nadere info betreffende regelgeving etc. zie: www.explosievenopsporing.nl.

Arbeidsomstandighedenbesluit (Arbobesluit) enkel uitgevoerd mogen worden door de Explosieven Opruimingsdienst Defensie (EOD) en bedrijven die in het bezit zijn van een certificaat voor het opsporen van Conventionele Explosieven.

Om dit certificaat te verkrijgen dient het bedrijf (en de EOD) te voldoen aan de eisen zoals gesteld in het “Werkveld Specifiek certificatie Schema voor het Opsporen Conventionele Explosieven: 2012, versie 1” (WSCS-OCE). Het toepassingsgebied van het Certificatieschema is verdeeld in twee deelgebieden: A (Opsporing, inclusief vooronderzoek) en B (Civieltechnisch Opsporingsproces).²

De doelstelling van dit door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZW) vastgestelde certificatieschema is driedig:

- bewerkstelligen dat risicovolle werkzaamheden voldoende veilig voor het eigen personeel en derden aanwezig op het project worden uitgevoerd;
- bewerkstelligen dat risicovolle werkzaamheden zodanig en met die deskundigheid worden uitgevoerd dat omwonenden veilig zijn en dat de openbare orde en publieke veiligheid wordt gewaarborgd;
- bewerkstelligen dat het vooronderzoek en/of de opsporing volgens de gegunde opdracht wordt uitgevoerd en opgeleverd (vast te leggen in het proces-verbaal van oplevering).³

De Explosive Clearance Group (ECG) is voor beide deelgebieden (A+B) gecertificeerd.

Een eerste stap in het opsporingsproces wordt doorgaans gevormd door een (historisch) vooronderzoek waarin beoordeeld wordt of een onderzoeksgebied verdacht of onverdacht is op de mogelijke aanwezigheid van Conventionele Explosieven.

1.2 AANLEIDING

De gemeente Den Haag is voornemens het Verhulstplein opnieuw in te richten. Het huidige kantorenplein zal plaats maken voor een woonplein met veel groen.⁴

Advies- en ingenieursbureau Royal HaskoningDHV is momenteel als adviseur betrokken bij de voorbereidingen voor de bouw van drie appartementenblokken door William House XXXI B.V. (zie *figuur 1* op de volgende pagina). Het aanwezige pompstation en het kantoorpand zullen ten behoeve van de nieuwbouw worden gesloopt. Onder de drie woonblokken zal een parkeergarage worden verwezenlijkt. Voorafgaande aan de geplande bodemingrepen heeft ECG in opdracht van Royal HaskoningDHV een bureaustudie naar de mogelijke aanwezigheid van explosieven uitgevoerd. De

² Het Werkveld Specifiek certificatie Schema voor het Opsporen Conventionele Explosieven (WSCS-OCE) is een verplicht procescertificaat voor het opsporen van CE. Het stelt eisen aan de kwaliteit, veiligheid en deskundigheid van het bedrijf en/of organisatie.

³ Werkveld Specifiek certificatie Schema voor het Opsporen Conventionele Explosieven: 2012, versie 1, 107.

⁴ <http://www.denhaag.nl/home/bewoners/wonen-en-bouwen/to/Ontwikkeling-Verhulstplein-en-omgeving.htm> (geraadpleegd: 01-09-2015).

locatie en een beschrijving van het onderzoeksgebied zijn opgenomen in *paragraaf 1.6*. Deze bureaustudie is uitgevoerd conform het vigerende WSCS-OCE.

Figuur 1: De locatie van de nieuwbouw op het te herontwikkelen Verhulstplein. Onder de drie genummerde woonblokken zal een parkeergarage worden verwezenlijkt.

1.3 DOEL VAN HET INDICATIEONDERZOEK

Het onderzoeksdoel en de te volgen werkwijze betreffende een vooronderzoek zijn in het WSCS-OCE als volgt omschreven:

‘Het vooronderzoek heeft tot doel om te beoordelen of er indicaties zijn dat binnen het onderzoeksgebied CE aanwezig zijn, en zo ja, om het verdachte gebied in horizontale en verticale dimensie af te bakenen. Het vooronderzoek bestaat uit zowel het inventariseren als beoordelen (analyseren) van bronnenmateriaal en resulteert in een rapportage en een (eventueel daarbij behorende) CE bodembelastingskaart.⁵

Het uitgangspunt van deze studie is, om door middel van het verzamelen en verwerken van relevant historisch feitenmateriaal, een gefundeerd antwoord te verkrijgen op de volgende drie kernvragen:

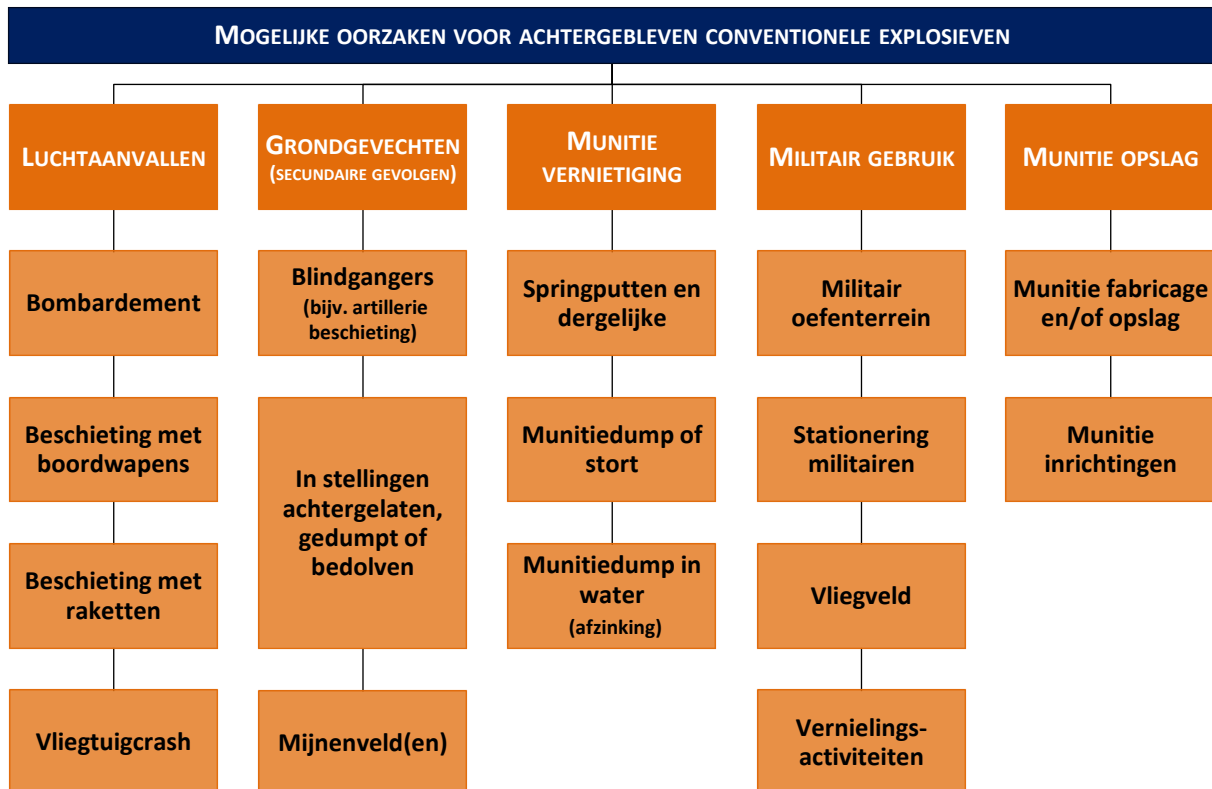
1. Is het onderzoeksgebied of een deel hiervan betrokken geweest bij oorlogshandelingen (indicaties) en is er daardoor sprake van een verhoogd risico op het aantreffen van conventionele explosieven oftewel van verdacht gebied?
2. Zijn er gebeurtenissen (contra-indicaties) die een aanwijzing vormen dat een (mogelijk verdacht) gebied of een deel hiervan als onverdacht kan worden aangemerkt?
3. Indien er sprake is van verdacht gebied wat is dan de (sub)soort, hoeveelheid en verschijningsvorm van de vermoede conventionele explosieven?

De resultaten van de bureaustudie zijn onder te verdelen naar: geografisch herleidbare gebeurtenissen met informatie die een aanwijzing vormen dat het gebied verdacht is op

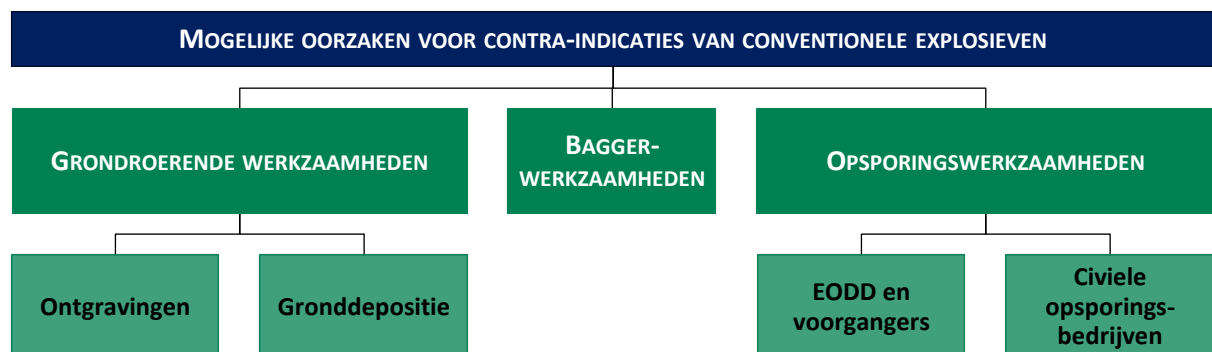
⁵ WSCS-OCE, 126.

conventionele explosieven (indicaties) of geografisch herleidbare gebeurtenissen die een aanwijzing vormen dat het gebied als onverdacht kan worden aangemerkt (contra-indicaties).

Oorlogshandelingen (in dit geval gebeurtenissen die tot de mogelijke aanwezigheid van conventionele explosieven leiden) kunnen over het algemeen onderverdeeld worden naar een bepaald(e) oorzaak of scenario, zoals in het navolgend overzicht is weergegeven.

Gebeurtenissen die mogelijk geleid hebben tot het uit de bodem verwijderen van conventionele explosieven (contra-indicaties) kunnen over het algemeen onderverdeeld worden naar een bepaald(e) oorzaak of scenario, zoals hieronder is weergegeven.

1.4 BRONNEN

Bij het indicatieonderzoek dienen volgens het WSCS-OCE een aantal bronnen verplicht te worden geraadpleegd. In het navolgende overzicht staat schematisch weergegeven welke bronnen dit zijn en of hieraan bij dit onderzoek gehoor is gegeven. Aanvullende bronnen dienen in bepaalde in het certificatieschema vastgelegde situaties te worden gehanteerd. De conclusie 'verdacht' wordt bij voorkeur vastgesteld op basis van twee of meer onafhankelijke bronnen.

BRON	RAADPLEGEN		GERAADPLEEGD
	Verplicht	Optioneel	
Literatuur	Y		Ja
Gemeente- en provinciaal archief	Y		Ja
Nederlands Instituut voor Militaire Historie		Y	Ja
Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie		Y	Ja
Explosieven Opruimingsdienst Defensie	Y		Ja
Luchtfotocollectie Universiteit Wageningen	Y		Ja
Luchtfotocollectie Topografische Dienst Zwolle	Y		Ja
Luchtfotocollectie The Aerial Reconnaissance Archives (Edinburgh)		Y	Ja
The National Archives (Londen)		Y	Ja
Bundesarchiv-Militärarchiv (Freiburg)		Y	Ja
The National Archives (Washington)		Y	Nee
Getuigen		Y	Nee

Tabel 1: Overzicht van geraadpleegde bronnen.

1.4.1 TOELICHTING VERPLICHTE BRONNEN WSCS-OCE:

Literatuur

Aan de start van het bronnenonderzoek wordt op basis van literatuuronderzoek een lijst opgesteld met oorlogshandelingen die relevant zijn voor de mogelijke aanwezigheid van CE in het onderzoeksgebied (indicaties). Deze lijst bevat tevens een verwijzing naar de datums waarop de oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden.

Gemeentelijk en provinciaal archief

Bij het raadplegen van het gemeentelijk en provinciaal archief dienen ten minste de stukken van de luchtbeschermingsdienst, de stukken over aangetroffen/geruimde CE en de oorlogsschaderapporten te worden geraadpleegd. Indien deze stukken niet aanwezig zijn, dient dit te worden vermeld in de rapportage.

Indien er indicaties zijn voor de aanwezigheid van CE dient in het gemeentelijk en provinciaal archief voorts te worden gezocht naar gegevens over relevante naoorlogse ontwikkelingen (contra-indicaties). Tenzij andere bronnen hierover reeds voldoende informatie hebben opgeleverd. Indien deze gegevens niet aanwezig zijn, dient dit te worden vermeld in de rapportage.

Explosieven Opruimings Dienst Defensie

Bij het raadplegen van het archief van de Explosieven Opruimings Dienst Defensie (EOD) dient als eerste de database met meldingen van aangetroffen CE en de collectie mijneveldkaarten te worden geraadpleegd. Indien in de database met meldingen van aangetroffen CE indicaties voor de aanwezigheid van CE worden aangetroffen, dient de collectie MORA's/UO's te worden geraadpleegd. Indien in de collectie mijneveldkaarten indicaties voor de aanwezigheid van CE worden aangetroffen, dient de collectie mijneveld ruimrapporten te worden geraadpleegd

Luchtfotocollectie Wageningen Universiteit en Topografische Dienst

De organisatie dient beschikbare luchtfoto's betreffende de datum waarop de oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden te inventariseren. Daaruit worden de bruikbare luchtfoto's geselecteerd. Bij de selectie van luchtfoto's dient rekening te worden gehouden met: opnamedatum in relatie tot oorlogshandelingen, kwaliteit van het fotobeeld en de schaal. De organisatie interpreteert de geselecteerde luchtfoto's ten minste op schade aan het landschap als gevolg van oorlogshandelingen en de aanwezigheid van militaire werken. De interpretatie van luchtfoto's dient te geschieden door een deskundige met ervaring in de interpretatie van luchtfoto's uit het tijdvak 1940-1945. De organisatie dient de beschikbare luchtfoto's te rapporteren en daarin tevens de selectie te motiveren.

Indien er indicaties zijn voor de aanwezigheid van CE, dient de organisatie de luchtfoto's en/of satellietbeelden te verzamelen met dekking van het onderzoeksgebied uit de naoorlogse periode. De organisatie vergelijkt de luchtfoto's/satellietbeelden met luchtfoto's uit het tijdvak 1940-1945, met als doel te inventariseren welke naoorlogse ontwikkelingen in het onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden waarbij grond is geroerd of verzet. De organisatie dient de selectie van luchtfoto's/satellietbeelden te motiveren in het rapport.

Conform het gestelde in het WSCS-OCE dient er aanvullend in een aantal gevallen uitgeweken te worden naar de volgende bronnen:

1.4.2 TOELICHTING AANVULLENDE BRONNEN WSCS-OCE

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies

De organisatie raadpleegt de literatuurcollectie van het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) indien onvoldoende informatie aanwezig is om een totaalbeeld te vormen van oorlogshandelingen in het onderzoeksgebied.

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

De collectie "Duitse verdedigingswerken in Nederland en rapporten van het Bureau Inlichtingen te Londen (1940–1945)" met collectienummer 575 van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) dient ten minste te worden geraadpleegd indien uit raadpleging van de verplichte bronnen blijkt dat er indicaties zijn dat Duitse militaire werken in het onderzoeksgebied aanwezig waren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De collectie “Gevechtsverslagen en rapporten mei 1940” met collectienummer 409 van het Nederlands Instituut voor Militaire Historie dient ten minste te worden geraadpleegd indien uit raadpleging van de verplichte bronnen blijkt dat er indicaties zijn dat grondgevechten hebben plaatsgevonden in de periode mei 1940.

The National Archives Londen/Bundesarchiv-Militärarchiv/The National Archives Washington DC

Er dient aanvullend bronnenonderzoek plaats te vinden indien uit raadpleging van de verplichte bronnen blijkt dat er indicaties zijn dat oorlogshandelingen hebben plaatsgevonden, waarbij mogelijk CE in het onderzoeksgebied terecht zijn gekomen, maar er onvoldoende informatie aanwezig is in de Nederlandse archieven en op de geraadpleegde luchtfoto's over:

- de aard van de oorlogshandeling;
- het aantal en de soort CE dat tijdens de oorlogshandeling is ingezet;
- de inslaglocaties van CE.

Aanvullend onderzoek omvat één of meerdere van de onderstaande buitenlandse archieven:⁶

- The National Archives te Londen;
- Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg;
- The National Archives te Washington DC.

Luchtfotocollectie The Aerial Reconnaissance Archives/National Collection of Aerial Photography

Indien de verplichte luchtfotoarchieven onvoldoende resultaat opleveren, wordt aanvullend de Luchtfotocollectie *The Aerial Reconnaissance Archives* geraadpleegd.⁷ Op de inventarisatie en selectie van luchtfoto's is hetgeen bepaald onder verplichte bronnen van toepassing.

Wanneer uit het bronnenmateriaal relevante feiten naar voren komen, wordt met behulp van voetnoten en bronvermelding een verwijzing gegeven naar de vindplaats van de betreffende passages, afbeeldingen of documenten zodat alle gegevens desgewenst verifieerbaar zijn.⁸ Deze rapportage omvat (naast de eerder genoemde zaken):

- Aanleiding van het vooronderzoek;
- omschrijving en doelstelling van de opdracht;
- begrenzing van het onderzoeksgebied;
- beschrijving van de uitvoering van het onderzoek (inclusief de betrokken, door het management van ECG bevoegde, personen);
- verantwoording van het bronnenmateriaal (inclusief bronverwijzing);
- resultaten van de beoordeling van het bronnenmateriaal;

⁶ De organisatie dient de keuze voor het te raadplegen archief/de te raadplegen archieven te motiveren in het rapport op basis van het reeds verzamelde bronnenmateriaal. ECG beschikt over archiefbestanden uit *The National Archives* te Londen. Deze keuze is gebaseerd op de aanwezigheid van het aldaar aanwezige bronnenmateriaal welke betrekking heeft op de activiteiten van eenheden van de Royal Air Force (RAF).

⁷ De collectie *The Aerial Reconnaissance Archives* (TARA) is sinds 2014 ondergebracht bij de *National Collection of Aerial Photography* (NCAP).

⁸ ECG hanteert hiervoor de methodiek van onderzoek, annotatieregels en richtlijnen conform de systematiek van: P. de Buck e.a., *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Rijswijk 1992)

- beschrijving leemten in kennis.

Als er aanwijzingen worden achterhaald dat het onderzoeksgebied betrokken is geweest bij oorlogshandelingen en er geen sprake is van relevante contra-indicaties dan zal de uiteindelijke afbakening van het ‘verdachte’ gebied in zowel horizontale (indien mogelijk aan de hand van bijlage 3 uit het WSCS-OCE) als verticale zin plaatsvinden (indien de in het WSCS-OCE weergegeven vereiste parameters aanwezig zijn).

1.5 KWALIFICATIE ONDERZOEKSTEAM

Het onderzoeksteam voor het indicatieonderzoek bestaat uit meerdere medewerkers van ECG met diverse opleidingen en vakgebieden. Hoewel in de geldende regels geen ervarings- en opleidingseisen zijn gesteld aan de uitvoerende van een vooronderzoek naar het risico op het aantreffen van achtergebleven explosieven, stelt ECG deze eisen wel aan haar onderzoekers. Het basisteam dat het vooronderzoek daadwerkelijk uitvoert en rapporteert, bestaat uit academisch geschoolde historici. Reden voor deze opleidingseis van ECG is het feit dat academisch geschoolde historici gespecialiseerd zijn in het vergaren, selecteren en beoordelen van relevant (feiten)materiaal en in staat zijn deze op een duidelijke manier te rapporteren. Het onderscheiden van hoofd- en bijzaken is daarbij van essentieel belang.

1.6 ONDERZOEKSGBIED

Het onderzoeksgebied ‘Verhulstplein te Den Haag’ is gelegen te Den Haag in de gelijknamige gemeente. Het onderzoeksgebied betreft de locatie van de toekomstige nieuwbouw op het plein zoals in *figuur 1* aangegeven. Het onderzoeksgebied wordt globaal begrensd door de President Kennedylaand in het noorden, de 2^e Sweelinckstraat in het oosten en de aanwezige woonflat op het Verhulstplein in het zuidwesten. Het onderzoeksgebied heeft een door ECG berekende oppervlakte van circa 1,13 ha. Het onderzoeksgebied is in *figuur 2* op de volgende pagina weergegeven.

Figuur 2: Overzicht van het onderzoeksgebied 'Verhulstplein te Den Haag'. Verwerking in ArcGIS 10.3.1.

2 HET INDICATIE ONDERZOEK

2.1 OPZET INDELING

In dit hoofdstuk wordt ten eerste een inventarisatie uitgevoerd naar bij ECG bekende gegevens omtrent eerder uitgevoerd(e) onderzoek(en) naar de aanwezigheid van conventionele explosieven in of nabij het onderzoeksgebied.⁹ Vervolgens worden op basis van literatuuronderzoek de oorlogshandelingen die relevant zijn voor de mogelijke aanwezigheid van conventionele explosieven inclusief datum in de rapportage chronologisch weergegeven. De achterhaalde oorlogshandelingen worden waar nodig individueel verder uitgewerkt aan de hand van literatuur en gegevens uit diverse archieven.¹⁰ Daarna zullen vanuit een combinatie van bronspecifieke en historische benadering de luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog geanalyseerd worden. Tot slot worden de eventueel achterhaalde naoorlogse ruimingen van conventionele explosieven in beeld gebracht.

2.2 UITGANGSPUNTEN VOOR DE BEOORDELING VAN DE RELEVANTIE VAN EEN INDICATIE

Bij het beoordelen of de bij het indicatieonderzoek achterhaalde informatie/indicatie relevant is/of kan zijn, wordt een selectiecriteria uit het WSCS-OCE toegepast:

*'Indicaties/contra-indicaties dienen een locatieverwijzing te hebben, aangezien deze essentieel is om te bepalen of de informatie relevant is voor de aanwezigheid van CE in het onderzoeksgebied.'*¹¹

Indien de locatieverwijzing niet verwijst naar de omgeving van het onderzoeksgebied of op een andere wijze een relatie met het onderzoeksgebied (bijvoorbeeld op basis van voorkennis) impliceert of van invloed kan zijn, dan wordt de desbetreffende informatie niet in de rapportage opgenomen of als niet relevant beoordeeld en wordt deze verder buiten beschouwing gelaten.

2.3 HISTORISCHE GEOGRAFISCHE INFORMATIE

Aangezien locatieverwijzingen een essentiële rol spelen bij het vaststellen van de relevantie van achterhaalde indicaties, is er gekeken naar de geografische situatie voor of ten tijde van aanvang van de oorlog. Derhalve kunnen locatieverwijzingen die uit het huidige stratenbeeld zijn verdwenen toch worden achterhaald.

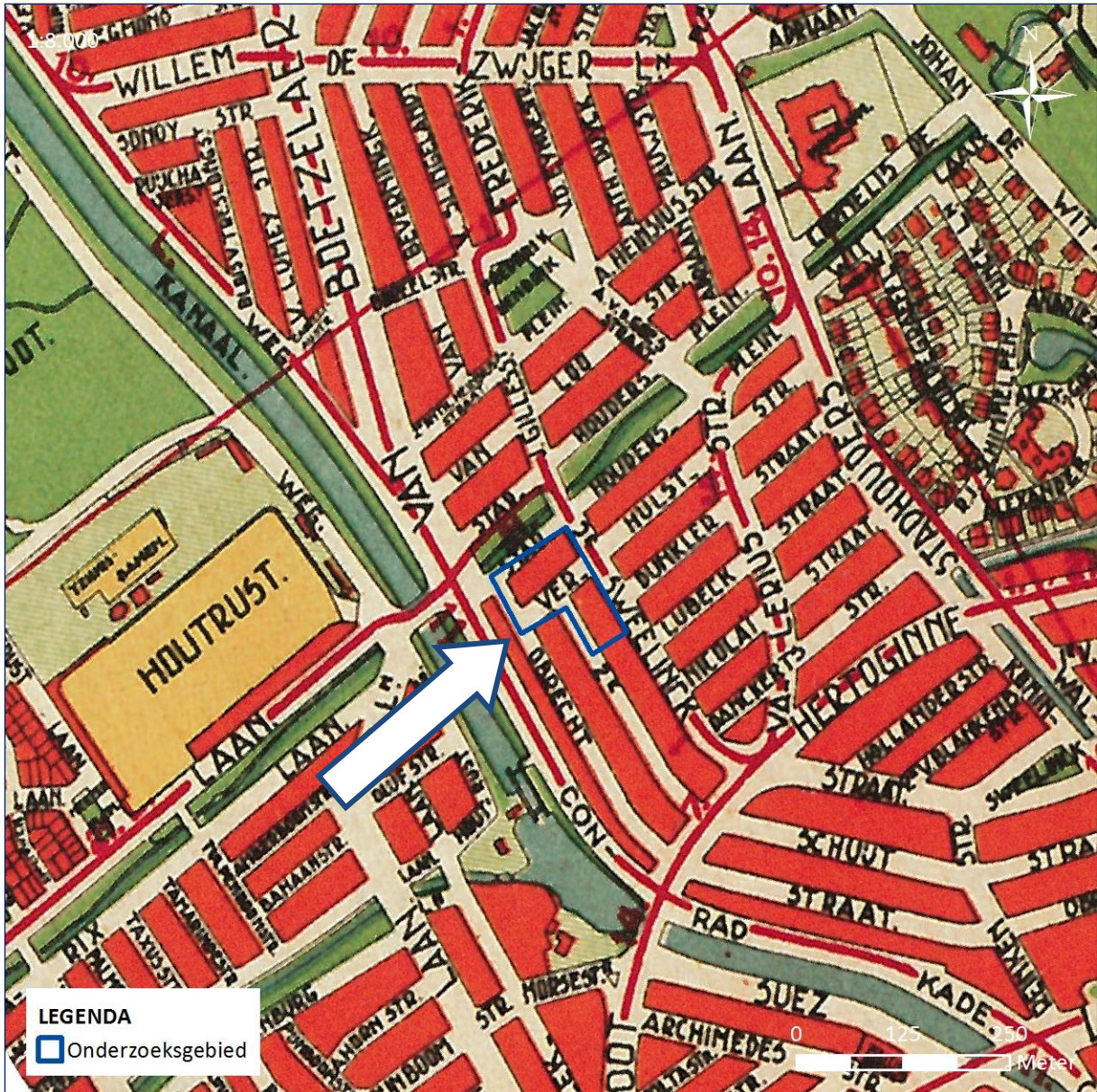
De afbeelding op de volgende pagina (*figuur 3*) toont een stadsplattegrond van Den Haag daterende van 1935. De kaart is gegeoreferereerd in ArcGIS waardoor het huidige onderzoeksgebied op de oude situatie kan worden geprojecteerd. Hierop valt te zien dat het huidige Verhulstplein ten tijde van de

⁹ Onder onderzoek wordt door ECG bij voorkeur verstaan: een (opsporings)onderzoek uitgevoerd volgens de regels van de voormalige Beoordelingsrichtlijn Opsporing Conventionele Explosieven (BRL-OCE) of het vigerende WSCS-OCE.

¹⁰ Bij het raadplegen van het gemeentelijk en provinciaal archief worden naargelang het gestelde in de WSCS-OCE tenminste de stukken van de Luchtbeschermingsdienst (LBD), de stukken over aangetroffen/geruimde explosieven en de oorlogsschaderapporten doorgenomen. Mochten er nieuwe indicaties omtrent oorlogshandelingen uit deze stukken naar voren komen dan wordt dit apart vermeld.

¹¹ WSCS-OCE, 128.

oorlog bestond uit de Stadhouderslaan, Verhulststraat, Obrechtstraat, 2^e Schuijstraat en 2^e Sweelinckstraat. In de wetenschap van deze (voor een deel) uit het huidige straatbeeld verdwenen locatieverwijzingen zal het indicatieonderzoek worden uitgevoerd.¹²

Figuur 3: Uitsnede plattegrond 's-Gravenhage 1:15.000 daterende van 1935 ter hoogte van het onderzoeksgebied.

¹² B.C. de Pater en B. Schoenmaker, *Grote Atlas van Nederland, 1930-1950: Comprehensive atlas of the Netherlands, 1930-1950* (Zierikzee 2005), 461.

2.4 REEDS UITGEVOERDE RAPPORTAGES

Conform het gestelde in het WSCS-OCE is door ECG nagegaan of er in het verleden in (of nabij) het onderzoeksgebied onderzoek is uitgevoerd naar de aanwezigheid van CE door zowel ECG als derden.

Er zijn, voor zover bij ECG bekend, geen onderzoeken uitgevoerd in of nabij het huidige onderzoeksgebied naar de aanwezigheid van CE.

2.5 INDICATIES AFKOMSTIG UIT GERAADPLEEGDE LITERATUUR

Om een eerste indruk te krijgen van mogelijk relevante oorlogshandelingen in en nabij het onderzoeksgebied heeft ECG onder meer de onderstaande (locatiespecifieke) literatuur geraadpleegd. Een compleet overzicht van geraadpleegde literatuur is opgenomen in *hoofdstuk 7*.

- Ambachtsheer, H.F., *Van verdediging naar bescherming: de Atlantikwall in Den Haag* (Den Haag 1995).
- Amersfoort, H. en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005).
- Boom, B.E. van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Eversteijn, T., *Bombardementen en verongelukte vliegtuigen in de periode 10 mei 1940 – 5 mei 1945* (niet gepubliceerd).
- Galema, W., *Architectuurgids wederopbouw Den Haag 1940-1965* (Den Haag 2013).
- Pater, B.C. de en B. Schoenmaker, *Grote Atlas van Nederland, 1930-1950: Comprehensive atlas of the Netherlands, 1930-1950* (Zierikzee 2005).
- Sectie Krijgsgeschiedenis van den Generalen Staf, *Beknopt overzicht van de krijgsverrichtingen der Koninklijke Landmacht 10-19 mei 1940* (Leiden 1947).
- Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945, *Verliesregister 1939-1945. Alle militaire vliegtuigverliezen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 2008).
- Zwanenburg, G.J., *En nooit was het stil...: kroniek van een luchtoorlog, deel 1* (Den Haag 1990).
- Zwanenburg, G.J., *En nooit was het stil...: kroniek van een luchtoorlog, deel 2* (Den Haag 1993).

Op basis van de aangehaalde literatuur zijn de navolgende gebeurtenissen en indicaties achterhaald. De indicaties zijn geselecteerd naar aanleiding van de locatieomschrijvingen.

Hoewel er in de literatuur geen aanwijzingen zijn aangetroffen dat het onderzoeksgebied bij bombardementen of beschietingen betrokken is geweest, heeft het gebied wel geleden onder de oorlogsomstandigheden.

Na de Duitse inval in 1940 en vooral in 1942 na een Geallieerde landing in de Franse havenplaats Dieppe, werd actief gewerkt aan een verdedigingslijn langs de westkust van het Duitse Rijk: De *Atlantikwall*. Ook de kustlijn van Scheveningen/Den Haag behoorde tot de *Atlantikwall* waar diverse verdedigingswerken werden opgetrokken, zogenaamde *Widerstandsnesten*.¹³

¹³ B.E. van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995), 111.

Aangezien het Duitse bestuurslichaam in Den Haag was gevestigd en deze de stad niet wilde verlaten en vanaf '42 de bezorgdheid om een geallieerde invasie vanuit het westen toenam, werden er in de stad een tweetal vestingen opgeworpen: De *Stützpunktgruppe* Scheveningen, dat al onderdeel van de *Atlantikwall* was, en het *Stützpunkt* Clingendael, waar Rijkscommissaris van Nederland Seyss-Inquart gevestigd was. Daarnaast werd er een verdedigingslijn door de stad aangelegd, de zogenaamde *Hauptkampflinie*.¹⁴

De locatie van deze verdedigingslinie werd bepaald aan de hand van een minimum aan benodigde sloopwerkzaamheden ten behoeve van de aanleg. Deze werd gevonden in een strook die zich strekt van Kijkduin tot aan Zorgvliet ter hoogte van de Sportlaan en de Stadhouderslaan. Over een lengte van 5,4 kilometer werd een strook van zo'n 350 tot 500 meter vrijgemaakt van bebouwing. In de strook werd een 'natte' tankgracht gegraven (gevuld met water) van circa 27 meter breed. Her en der waren wapenopstellingen geplaatst, terwijl de tankgracht zich zigzaggend door het landschap begaf. De tankgracht werd onderbroken door het Afvoerkanaal, waar de verdedigingslijn niet mee in verbinding stond. De straten die uitkwamen op de tankgrachtzone waren versperd met drakentanden, betonnen obstakels.¹⁵

Hoewel een diepte van de tankgracht ter plaatse niet wordt vermeld, blijkt dat een 'natte' tankgracht die door het Malieveld liep met een bovenbreedte van 30 meter en een bodembreedte van 15 meter, een diepte van 7,5 meter had. De hellingen waren bekleed met wilgentenen. Aangezien de tankgracht, die zich door het onderzoeksgebied begaf dezelfde kenmerken had, kan er vanuit worden gegaan dat deze dezelfde diepte had.¹⁶

¹⁴ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 113.

¹⁵ H.F. Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming: de Atlantikwall in Den Haag* (Den Haag 1995) 89-91; Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 113 en 127.

¹⁶ Ambachtsheer, *Van verdediging naar bescherming*, 93.

Figuur 4: Foto van de tankgracht in wording ter hoogte van de Verhulststraat,, genomen vanaf de Kranenburgweg.¹⁷

¹⁷ http://www.haagsebeeldbank.nl/beeldbank/indeling/detail/form/advanced/start/1?q_searchfield=tankgracht&_ft_luchtfoto_facet=Duinoord (geraadpleegd: 01-09-2015).

Figuur 5: Luchtfoto van de verwoestingen in Duinoord ter hoogte van het onderzoeksgebied. Op de voorgrond is het Afvoerkanaal waarneembaar.¹⁸

In de volgende paragrafen zal middels archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie onder meer getracht worden de reeds achterhaalde indicaties van aanvullende informatie te voorzien.

¹⁸ http://www.haagsebeeldbank.nl/beeldbank/indeling/detail/form/advanced/start/2?q_searchfield=tankgracht&ft_luchtfoto_facet=Duinoord (geraadpleegd: 01-09-2015).

2.6 INDICATIES AFKOMSTIG UIT GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Voor deze bureaustudie zijn verschillende archiefinstellingen geraadpleegd op relevante CE-gerelateerde gegevens betreffende het onderzoeksgebied. De aangedane archiefinstellingen worden in de hierop volgende paragrafen behandeld en beslaan respectievelijk het Gemeentearchief Den Haag (GADH) te Den Haag, het Nationaal Archief (NA) te Den Haag, het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie (NIOD) te Amsterdam, het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag, The National Archives (TNA) te Londen en het Bunesarchiv-Militärarchiv te Freiburg im Breisgau.

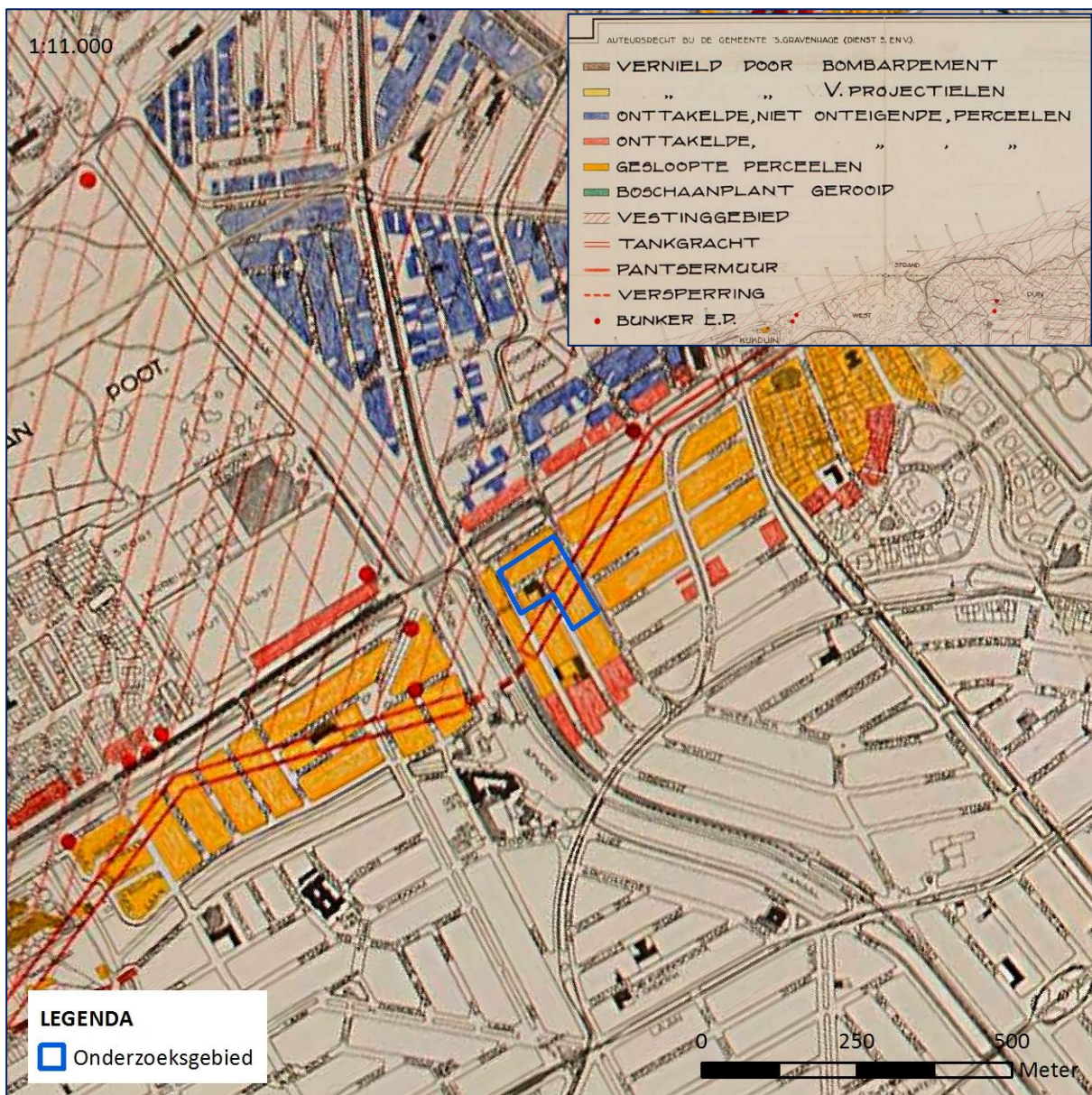
2.6.1 GEMEENTEARCHIEF DEN HAAG

In het Gemeentearchief Den Haag zijn de volgende archieven geraadpleegd: *0610-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1937-1952, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990 en 1165-01 Gemeentelijke Luchtbeschermingsdienst, (1928) 1938-1945 (1952)*. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*.

In het archief van het Gemeentebestuur tussen 1937-1952 zijn in dossier *2318 Bijlagen behorende bij het zgn. 'bezettingsverslag' van de dienst Gemeentewerken, bestaande uit stadsplattegronden met aanduidingen van gesloopte en onttakelde percelen, waterbronnen, gesloopte bestrating en schuilloopgraven, 1943* een tweetal kaarten aangetroffen waarop de ingrijpende werkzaamheden ten behoeve van de *Hauptkampflinie* naar voren komen.¹⁹

Figuur 6 op de volgende pagina toont een uitsnede van een gemeentekaart van Den Haag ter hoogte van het onderzoeksgebied, met daarop de ingrepen van de *Hauptkampflinie* ingetekend. De bijbehorende legenda is als inzet in de figuur opgenomen. De brede strook die is aangegeven toont de aangelegde tankgracht. Het gebied ten noorden van de tankgracht is gearceerd en duidt het 'vestinggebied' aan. De kaart toont dat de bebouwing ter hoogte van het onderzoeksgebied geheel is gesloopt ten behoeve van de verdedigingslinie. De bebouwing ten zuiden van het onderzoeksgebied is 'onttakeld' oftewel in afbraak (in lichtrood aangegeven). Ook bebouwing ten noorden van de tankgracht bevindt zich in deze staat (in blauw aangegeven). Ter hoogte van de Conradkade zijn versperringen aangegeven en aan de overzijde van het Afwaterkanaal is een bunker ingetekend.

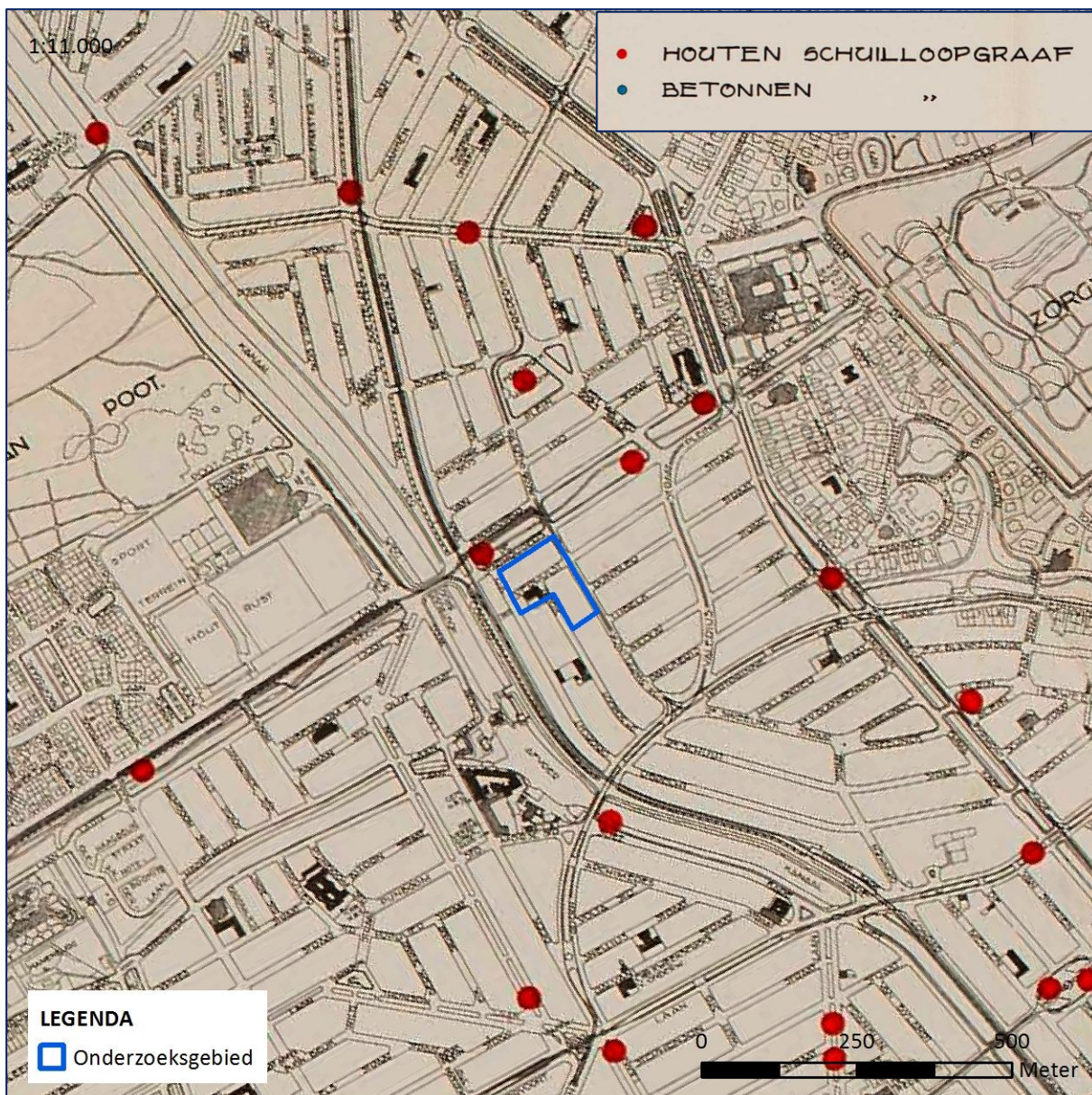
¹⁹ Bijlagen behorende bij het zgn. 'bezettingsverslag' van de dienst Gemeentewerken, bestaande uit stadsplattegronden met aanduidingen van gesloopte en onttakelde percelen, waterbronnen, gesloopte bestrating en schuilloopgraven, 1943, Gemeentearchief Den Haag (GADH), 0610-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1937-1952, inv. nr. 2318.

Figuur 6: Uitsnede van de kaart van de Gemeente Den Haag met daarop ingetekend de verdedigingswerken en beschadigde/gesloopte/onttakelde bebouwing, behorende bij het 'bezettingsverslag' van 1943.²⁰

Figuur 7 op de volgende pagina toont een uitsnede van een kaart van de Gemeente Den Haag met daarop ingetekend aanwezige houten en betonnen schuilloopgraven. Deze kaart is ook afkomstig uit dossier 2318. Op de kaart valt waar te nemen dat er zich direct nabij het onderzoeksgebied een houten schuilloopgraaf bevond. Deze schuilloopgraven werden voor militairen en burgerbevolking aangelegd ter bescherming bij (dreigend) (lucht-)gevaar.

²⁰ Bijlagen behorende bij het zgn. 'bezettingsverslag' van de dienst Gemeentewerken, bestaande uit stadsplattegronden met aanduidingen van gesloopte en onttakelde percelen, waterbronnen, gesloopte bestrating en schuilloopgraven, 1943, GADH, 0610-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1937-1952, inv. nr. 2318.

Figuur 7: Uitsnede van de kaart van de Gemeente Den Haag met daarop ingetekend schuilloopgraven, behorende bij het 'bezettingsverslag' van 1943.²¹

In het gemeentearchief van Den Haag tussen 1953-1990 is een melding aangetroffen betreffende naoorlogse werkzaamheden in het voormalige tankgrachtentracé ter hoogte van het huidige Museum. Ten behoeve van de aanleg van dit museum werd een onderzoek ingesteld naar mogelijk achtergebleven explosieven. De Gemeente Den Haag schrijft op 8 juni 1982 het volgende aan de Explosieven Opruimingsdienst:

'In het terrein Stadhouderslaan/President Kennedylaan, alhier, waar de nieuwbouw van het Museum voor het Onderwijs wordt voorbereid, bevindt zich een gedeelte van het

²¹ Bijlagen behorende bij het zgn. 'bezettingsverslag' van de dienst Gemeentewerken, bestaande uit stadsplattegronden met aanduidingen van gesloopte en onttakelde percelen, waterbronnen, gesloopte bestrating en schuilloopgraven, 1943, GADH, 0610-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1937-1952, inv. nr. 2318.

tracé van de in de Tweede Wereldoorlog aangelegde en daarna gedempte “tankgracht”. Plaatsen als een tankgracht blijken direct na de oorlog nogal eens te zijn gebruikt om munitie en ander wapentuig te “dumpen”. Het bouwterrein zal worden afgegraven tot een niveau ruim onder het diepste punt van de vroegere tankgracht. (...) Ik verzoek u een onderzoek te doen instellen naar de mogelijke aanwezigheid van explosieven in het gedeelte van het tracé van de oude tankgracht, dat in bovengenoemd bouwterrein is gelegen.²²

De uitgraving van het tracé van de voormalige tankgracht op het bouwterrein Stadhouderslaan/President Kennedylaan is onder toezicht van de EOD uitgegraven. Hierbij werden geen explosieven aangetroffen en de zoekactie van de EOD werd daarmee beëindigd.²³

Getracht wordt de aangetroffen gegevens betreffende de *Hauptkampflinie* middels luchtfoto-interpretatie te verifiëren.

2.6.2 NATIONAAL ARCHIEF

In het Nationaal Archief is archief 2.04.53.15 *Ministerie van Binnenlandse Zaken: Inspectie Bescherming Bevolking tegen Luchtaanvallen, 1937-1946* geraadpleegd. De Inspectie Bescherming Bevolking tegen Luchtaanvallen werd naar aanleiding van de Wet tot Bescherming van de Bevolking tegen Luchtaanvallen, die in 1936 in werking trad, opgericht. De taak van dit overheidsorgaan was de gemeentelijke activiteiten op dit terrein te begeleiden en te controleren. Toen in 1942 de Duitse bezetter de wet verving door de Luchtbeschermingsverordening kwam de luchtbescherming sterker onder controle te staan van de bezetter. De archiefstukken beslaan diverse onderwerpen betreffende de luchtbeschermingsdienst, waaronder door gemeenten ingestuurde rapporten betreffende geallieerde luchtactiviteiten. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

Tevens is archief 2.13.210 *Commissie van Proefneming met hierin opgenomen afgedwaalde archiefbescheiden van onderdelen van de Artillerie-Inrichtingen en Artillerie onderdelen, (1814-) 1867-1942* geraadpleegd. De Commissie van Proefneming (CvP) was een instelling die zich bezig hield met proeven betreffende wapens en artilleriegeschut. Onder de taken van het CvP, dat rechtstreeks ressorteerde onder de minister van Oorlog die tevens als opdrachtgever fungeerde, behoorden het plannen, uitvoeren en verslag uitbrengen van de resultaten van fabricage en ontwikkelingsproeven van munitie en wapens, het ontwikkelen en verbeteren van wapen en munitie beproevingsmethoden en –procedures, etc. In de archiefstukken zijn ook staten opgenomen betreffende plaatsen waar mogelijk onontplofte projectielen zijn gevonden, die wel of niet geruimd zijn, uit mei tot en met december 1940. Eind 1940 werd de commissie namelijk opgeheven. Een overzicht van de

²² Tankgracht/nieuwbouw Museum voor het Onderwijs, 8 juni 1982, GADH, 0828-01 Gemeetnebestuur Den Haag, 1953-1990, inv. nr. 12704.

²³ Bericht voor de Burgemeester en Wnd Hoofd afd. Kabinetszaken, tankgracht/nieuwbouw Museum voor het Onderwijs, 8 juli 1982, GADH, 0828-01 Gemeetnebestuur Den Haag, 1953-1990, inv. nr. 12704.

geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

Ook 2.13.71 *Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974)* is geraadpleegd op relevante gegevens betreffende het onderzoeksgebied. Dit betreft het archief van het ministerie van Defensie (later Oorlog) dat vanaf 14 mei 1940 in Londen was gevestigd. Het hield zich onder meer bezig met luchtvaart, militaire operaties en inlichtingen uit Nederland. Ook een onderzoek naar het verloop van de Meidagen van 1940 en de voorbereiding van de terugkeer naar Nederland behoorde tot het takenpakket. Het Bureau Londen hield zich na de bevrijding bezig met de afwikkeling van zaken in Engeland, waarna het in 1947 werd opgeheven. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. In dit archief zijn diverse kaarten aangetroffen betreffende *Hauptkampflinie* die zich door het onderzoeksgebied begaf. Echter, de aangetroffen gegevens bieden geen aanvullende informatie op de reeds achterhaalde indicaties.²⁴

Daarnaast is archief 3.02.42 *Kabinet van de Commissaris der Koningin in Zuid-Holland, (1942) 1945-1986* geraadpleegd. De Commissaris der Koningin had als voorzitter van het College van Gedeputeerde Staten en van provinciale Staten van de provincies diverse taken en bevoegdheden. Zo droeg de Commissaris der Koningin als Rijksambtenaar zorg voor handhaving van de openbare orde en had deze een coördinerende rol bij de bestrijding van rampen. Derhalve zijn er in het archief ook stukken opgenomen betreffende opruimacties van V1's en munitie tussen 1975 en 1982. Een overzicht van de geraadpleegde stukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

Tot slot is archief 3.09.34 *Militair Gezag in Zuid-Holland, 1944-1947* geraadpleegd. Het Militair Gezag (MG) was een orgaan dat in de bevrijde delen van Nederland een interim-bestuur moest vestigen zolang er een oorlogstoestand heerste en de regering het gezag nog niet kon overnemen. Het MG hield zich onder meer bezig met het herstel en handhaving van de veiligheid en het weer op gang brengen van het maatschappelijk leven. Dit hield ook in dat men zich bezighield met luchtbescherming, het herstellen van oorlogsschade, explosievenopruiming etc. Stukken omtrent deze onderwerpen kunnen relevant zijn voor het vooronderzoek. Een overzicht van de geraadpleegde stukken is opgenomen in *Bijlage 1*.

In de archiefgegevens is een melding aangetroffen betreffende mijnenruiming 'achter de Nicolaïstraat', die zich even ten oosten van het onderzoeksgebied bevindt:

'Naar wij van betrouwbare zijde vernemen, werden op 25 mei j.l. achter de Nicolaïstraat mijnen opgeruimd door Duitse krijgsgevangenen, hetgeen gepaard ging met ontploffingen.'²⁵

²⁴ Rapporten betreffende verdedigingsstelsels in Nederland, 's-Gravenhage, Nationaal Archief (NA), 2.13.71 Archieven van het Ministerie van Defensie te Londen [1940-1941]; Ministerie van Oorlog te Londen [1941-1945]; Departement van Oorlog: Bureau Londen [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974), inv. nr. 1972.

²⁵ Opruiming van Mijnen, 's-Gravenhage, 15 juni 1945, NA, 3.09.34 Archief van het Militair Gezag in Zuid-Holland, 1944-1947, inv. nr. 529.

2.6.3 NEDERLANDS INSTITUUT VOOR OORLOGSDOCUMENTATIE

In het NIOD is het archief van ‘*Generalkommissar für das Sicherheitswesen en Höhere SS- und Polizeiführer*’ Hanns Albin Rauter (1892-1949), die was belast met ‘de openbare orde en veiligheid’ in Nederland, en het archief van het Departement van Justitie tussen 1940 en 1945 geraadpleegd, respectievelijk archief 077 *Generalkommissariat für das Sicherheitswesen (Höhere SS-und Polizeiführer Nord-West)*, (1938) 1940-1945 en 216k *Departement van Justitie (1935) 1940-1945 (1950)*. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

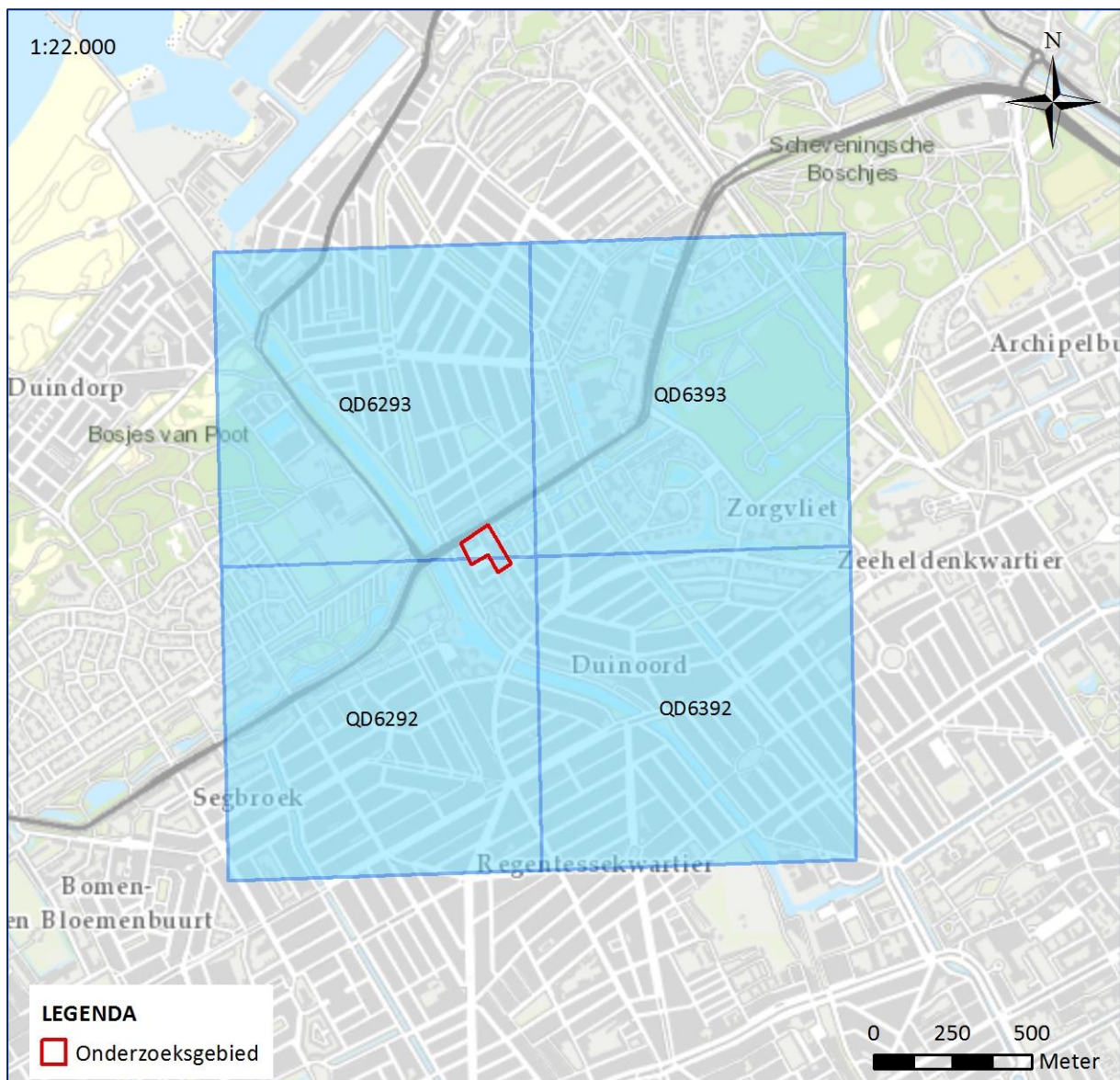
2.6.4 NEDERLANDS INSTITUUT VOOR MILITAIRE HISTORIE

Aangezien (de omgeving van) het onderzoeksgebied als *Hauptkampflinie* werd ingericht, zijn voor deze bureaustudie de archieven bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) te Den Haag geraadpleegd. Het gaat hier om archief 575 *Duitse verdedigingswerken en inundaties van Nederlands Grondgebied in de oorlog / Rapporten van militaire aard vanuit bezet Nederland aan Bureau Inlichtingen Londen (collectie 575) 1940-1945*. Er zijn geen nieuwe gegevens aangetroffen naast de reeds achterhaalde indicaties die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

2.6.5 THE NATIONAL ARCHIVES

De vluchtgegevens van de Geallieerde *Second Tactical Air Force (2nd TAF)*, een onderdeel van de *Royal Air Force (RAF)*, zijn bestudeerd op relevante informatie. Deze gegevens bevinden zich in *The National Archives* te Londen. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*.

De geallieerden hanteerden gedurende de Tweede Wereldoorlog het zogeheten Nord de Guerre coördinatenstelsel. De vluchtgegevens uit de Daily Logs met de daarin aangehaalde coördinaten zijn door middel van geallieerde stafkaarten herleidbaar naar een locatie. Een met vier cijfers aangeduid coördinaat beslaat een kaartvierkant van 1000 bij 1000 meter. Indien een locatie met zes of acht cijfers wordt aangeduid is het in de meeste gevallen mogelijk een specifiekere positie binnen het desbetreffende kaartvierkant aan te geven. De afbeelding op de volgende pagina (*figuur 8*) toont de kaartcoördinaten nabij het onderzoeksgebied, waarop de archiefbronnen zijn doorzocht. Opgemerkt dient te worden dat door verschillende oorzaken de coördinaataanduidingen, informatie over bommenlast en gevechts-/bombardementsbeschrijvingen af kunnen wijken van de werkelijke gebeurtenissen en/of locaties. Derhalve wordt deze bron enkel als aanvullende bron bij overige indicaties gebruikt (bij voorkeur in combinatie met luchtfoto's), waardoor gegevens kunnen worden geverifieerd en herleid. In de *Daily Logs* zijn geen gegevens aangetroffen betreffende luchtaanvallen die verwijzen naar het onderzoeksgebied.

Figuur 8: Overzicht van de kaartcoördinaten rondom het onderzoeksgebied.

2.6.6 BUNDESARCHIV-MILITÄRARCHIV

Het Militärarchiv is een onderdeel van het Duitse Bundesarchiv en is gehuisvest in Freiburg im Breisgau. Deze instelling beheert onder meer het archiefmateriaal en documenten van de Duitse strijdkrachten en het Ministerie van Defensie. Uit de periode van het *Deutsches Reich 1933-1945*, beheert het onder meer de archieven van de *Reichswehr*, *Wehrmacht* en *Waffen-SS*. Opgemerkt dient te worden dat de archieven door verschillende oorlogsactiviteiten ernstig hebben geleden. De schade aan de collecties wordt toegelicht door het Militärarchiv:

“The archive material from the period up to 1945 suffered considerable losses as a consequence of war. Many of the records of the central service units of the armed forces and of the army leadership, those of the service units and troops of the army below divisional level and those of the air force and the Waffen SS have been lost. Naval

*archives, on the other hand, and the bulk of war logs belonging to the command authorities of the army and the divisional headquarters up to 1943, survived the war. Most of the files of the Prussian Army were destroyed in the army archives fire in Potsdam in 1945.*²⁶

ECG heeft de beschikking over een aantal *Lageberichten* van de Duitse *Luftwaffenführungsstab* uit de periode 1940-1941. In deze rapporten, die per dag werden opgesteld, werd informatie verzameld omtrent de voortgang van de strijd in de verschillende oorlogsgebieden. Deze *Lageberichten* bevatten uiteenlopende informatie, waaronder de stand van zaken in het luchtruim (*Luftlage*), de voortgang op het land (*Erdlage*), maar ook het weerbericht van die dag (*Wetterablauf*). Derhalve bevatten deze berichten ook informatie over de strijd op Nederlands grondgebied. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. In de *Lageberichten* zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

2.7 LUCHTFOTO INTERPRETATIE

Luchtfoto's uit de Tweede Wereldoorlog kunnen in een aantal gevallen een bruikbare bron vormen bij het vergaren van informatie betreffende de mogelijke aanwezigheid van conventionele explosieven. Het primaire doel van het interpreteren van luchtfoto's is het vaststellen of een gebied zichtbaar betrokken is geweest bij oorlogshandelingen. Met andere woorden: zijn er sporen waarneembaar van kraters, stellingen (militaire werken), vernielde of beschadigde bebouwing en andere oorloggerelateerde handelingen. Ten gevolge van deze constatering kan een inschatting worden gemaakt of er een verhoogde kans bestaat op het aantreffen van achtergebleven conventionele explosieven. Als er op de foto's sprake is van zichtbare oorlogshandelingen kan dit leiden tot lokalisering van verdachte gebieden. Een indicatie die visueel middels luchtfoto interpretatie is vastgesteld, wordt door ECG beschouwd als voldoende feitelijk onderbouwd en kan derhalve zonder verificatie met een tweede bron als uitgangspunt bij de afbakening van verdacht gebied dienen. Daarnaast kunnen indicaties, welke op basis van archief- en literatuuronderzoek zijn achterhaald, met behulp van luchtfoto's exacter worden bepaald hetgeen tot een nauwkeurigere lokalisering van verdachte gebieden kan leiden. Tenslotte kunnen middels luchtfoto interpretatie eventuele naoorlogse contra-indicaties in beeld worden gebracht.

2.7.1 GRENZEN AAN LUCHTFOTO INTERPRETATIE

Het hanteren van luchtfoto's bij explosievenonderzoek wordt sterk beïnvloed door een aantal kwaliteits- en randvoorwaarden:

- Beschikbaarheid van luchtfoto's van het gebied;
- Opnamedata;
- Beeldkwaliteit;
- Opnamehoogte (schaal);
- Beschikbare neveninformatie (bijv. bombardements- en aanvalsdatab);
- Ondersteunende technische mogelijkheden (bijv. analoge of digitale interpretatiesystemen);

²⁶ https://www.bundesarchiv.de/bundesarchiv/organisation/abteilung_ma/index.html.en (geraadpleegd: 06-05-2015).

- Ervaring van het uitvoerende personeel met interpreteren/analyseren.

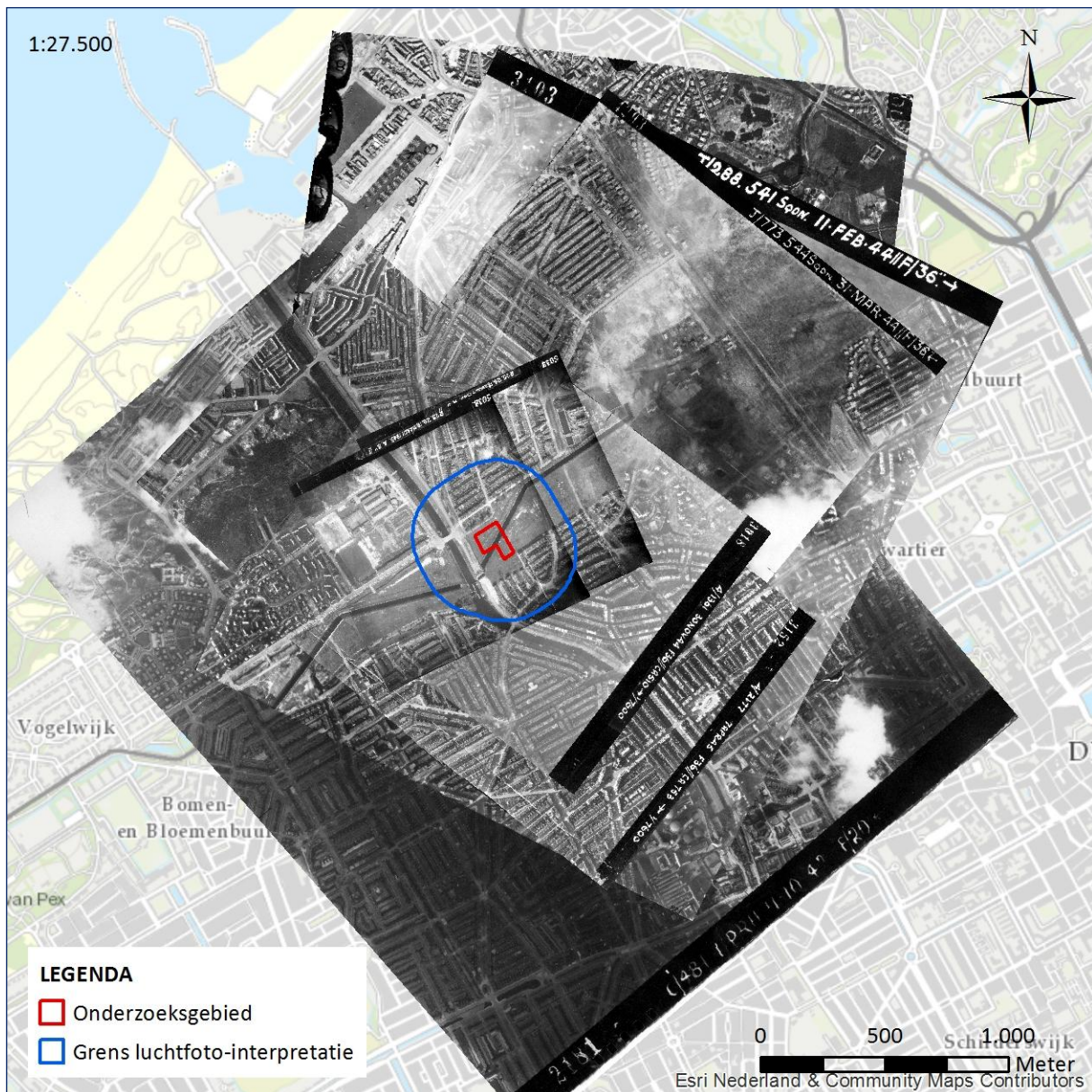
Daarnaast blijft een luchtfoto een momentopname van een situatie die bijvoorbeeld een week, een maand of een jaar later totaal anders zou kunnen zijn. Het is goed denkbaar dat een bomkrater of een loopgraaf op de ene foto wel, maar op een eerdere of latere luchtfoto niet (meer) zichtbaar is. Tussentijdse herstel- en/of dempwerkzaamheden kunnen een vertekend beeld geven. Bovendien kunnen bijvoorbeeld jaargetijden, schaduwwerking, wolken, puin, begroeiing en water een belemmerend effect hebben op het ontlenen van gegevens aan luchtfotografie. Ter compensatie van dergelijke belemmeringen hanteert ECG luchtopnamen van verschillende data.

2.7.2 UITVOERING LUCHTFOTO INTERPRETATIE

Voor dit onderzoek is een inventarisatie uitgevoerd van beschikbare luchtopnamen in de luchtfotocollecties van Wageningen University (WUR) en de Topografische Dienst te Zwolle (TOPO). Naar aanleiding van deze inventarisatie is een selectie van luchtopnamen gemaakt. De navolgende opnamen (*tabel 2* en *figuur 9*) zijn naar de huidige topografie gegeorefereerd en geïnterpreteerd op indicaties van oorlogshandelingen. De uitgevoerde luchtfoto interpretatie beperkt zich - uitgaande van eerdere ervaringen met vergelijkbare onderzoeken - tot een gebied van 250 meter rondom het onderzoeksgebied.

DATUM	SORTIE NR.	SCHAAL	BEELDNUMMERS	BRON
1938	-	1:10.000	756	TOPO
11-10-1942	C-481	1:15.000	2181	TOPO
11-02-1944	J-288	1:12.000	3103	TOPO
31-03-1944	J-773	1:10.000	4293	TOPO
30-11-1944	4-1361	1:7.600	3018	WUR
18-03-1945	R25-26	1:4.000	5038; 5039	WUR
07-04-1945	4-2177	1:7.600	3152; 4044	WUR

Tabel 2: Overzicht van gehanteerde opnamen bij de luchtfoto interpretatie.

Figuur 9: Overzicht van de geraadpleegde luchtopnamen voor het project 'Verhulstplein te Den Haag'.

De plaatsing van luchtopnamen uit de Tweede Wereldoorlog op de huidige topografie wordt door enkele factoren negatief beïnvloed. Door veranderde omstandigheden binnen het onderzoeksgebied, afwijkingen in de opnamen veroorzaakt door de kromming van de aarde en de nauwkeurigheid van de gebruikte ondergrond, ontstaan afwijkingen in de georeferentie. Ter compensatie van dergelijke afwijkingen hanteert ECG een buffer (tolerantie) van 5 meter.

De luchtfoto's zijn bestudeerd op indicaties die duiden op aanwezigheid van conventionele explosieven. Tevens is er getracht indicaties uit het literatuur- en archiefonderzoek te bevestigen, alsmede te specificeren/lokalisieren.

Figuur 10: Detail van een luchtopname van 1938 ter hoogte van het onderzoeksgebied. Op de luchtopname zijn diverse loopgravenstelsels waarneembaar. De opname toont de situatie voor de aanvang van de oorlog. Het onderzoeksgebied is nog bebouwd en ten noorden hiervan is de groenstrook waarneembaar die een gunstige situatie creëerde om de tankgracht rond dit gebied aan te leggen.

Figuur 11: Detail van een luchtopname van 31 maart 1944 ter hoogte van het onderzoeksgebied. Het landschap is vrijwel niet herkenbaar ten opzichte van figuur 8. Dwars door het onderzoeksgebied is de 30 meter brede tankgracht waarneembaar die gevuld is met water. Ten noorden van de tankgracht is een loopgraaf te zien. Uit de geraadpleegde archiefgegevens zou het om schuilloopgraven te gaan.

Figuur 12: Detail van een luchtopname van 18 maart 1945 op dezelfde hoogte als de voorgaande figuur. De schuilloopgraaf is inmiddels overdekt. Daarnaast zijn er 'drakentanden' waarneembaar aan de Conradkade en tussen de straten ten zuiden van de vrijgemaakte zone.

Figuur 13: Detail van een luchtopname van 7 april 1945 ter hoogte van het onderzoeksgebied. Deze opname toont tot slot dezelfde indicaties als in de voorgaande figuren zijn waargenomen. Opvallend zijn de 'open daken' van de bebouwing ten zuiden van het onderzoeksgebied. Deze panden zijn deels afgebroken. Deze illegale sloop kwam voort uit de benodigde grondstoffen van burgerbevolking ten tijde van de Hongerwinter. De lijnen in de grond ten zuiden van de tankgracht duiden op aangelegde mijnenvelden.

2.8 EXPLOSIEVEN OPRUIMINGSDIENST DEFENSIE

Ten behoeve van dit indicatieonderzoek zijn de archieven van de Explosieven Opruimingsdienst (EOD) en zijn voorgangers geraadpleegd op CE-gerelateerde gegevens betreffende het onderzoeksgebied. Hierbij is het meldingsarchief van de EOD ingezien, waarin gegevens van gemelde en geruimde explosieven vanaf de jaren '70 zijn in te zien. Tevens zijn de archieven van de Mijn- en Munitie Opruimingsdienst (MMOD) en het Korps Hulpverleningsdienst (HVD). Deze twee organisaties kunnen als 'voorlopers' van de EOD worden gezien. Tot slot is de collectie mijnenveldkaarten geraadpleegd die in bezit is van de EOD te Soesterberg.

2.8.1 GEMELDE EN GERUIMDE EXPLOSIEVEN

Een bruikbare bron bij het beantwoorden van de vraag of er in (de directe omgeving van) het onderzoeksgebied vanaf de jaren '70 mogelijk al conventionele explosieven zijn aangetroffen, is het meldingsarchief van de Explosieven Opruimingsdienst Defensie in Rijswijk. In dit archief worden de meldingen bewaard van vermoede explosieven uit de omgeving van het onderzoeksgebied, zoals die bij de EOD tot op heden bekend zijn.²⁷

Van de bij de EOD aanwezige meldingen en ruiming van vermoede explosieven zijn de rapportages die betrekking hebben op (de omgeving van) het onderzoeksgebied geselecteerd. In het navolgende overzicht (*tabel 3*) treft u samenvattingen van de geselecteerde rapportages aan, zoals die momenteel bij de EOD bekend zijn. Een aandachtspunt bij de locatieverwijzingen is dat de opgegeven locaties van het aangetroffen explosief over het algemeen gebaseerd zijn op het dichtstbijzijnde adres. Dit kan betekenen dat het gemelde of geruimde object op een locatie (bijvoorbeeld in akkerland achter het vermelde adres) is gevonden, die naderhand slechts bij benadering kan worden aangegeven.

De rapporten van de Explosieven Opruimingsdienst Defensie tonen aan wat er ter plaatse door de EOD is aangetroffen, bijvoorbeeld: explosieven uit de Tweede Wereldoorlog, IED 's (Improvised Explosive Device; zelfgemaakte explosieven) of helemaal geen conventionele explosieven (schroot, etc.). De bevindingen van de EOD bij de meldingen uit de omgeving van het onderzoeksgebied zijn nader geanalyseerd en eveneens in bijgaand overzicht opgenomen. De beschrijvingen van aangetroffen objecten / explosieven en de locatiebeschrijvingen zijn letterlijk overgenomen uit de EOD-rapporten.

MELDING NR.	DATUM ²⁸	LOCATIE	AANGETROFFEN
19731949	22-08-1973		Rapportage niet aanwezig.
19790022	11-01-1979	(?)	Rapportage niet aanwezig.
19882675	08-09-1988		Rapportage niet aanwezig.
19893209	01-05-5381	Sportlaan, Shell benzine station	Rapportage niet aanwezig.
19893948	20-12-1989		Rapportage niet aanwezig.

²⁷ Om een zo nauwkeurig mogelijk beeld te kunnen schetsen of een gebied bloot heeft gestaan aan een bepaald soort oorlogshandelingen (beschietingen, bombardementen etc.), hanteert ECG een ruimere afbakening rondom het onderzoeksgebied bij het aanvragen van de meldings- en ruimrapporten.

²⁸ Meldingsdatum

MELDING NR.	DATUM ²⁸	LOCATIE	AANGETROFFEN
19920287	11-02-1992		Rapportage niet aanwezig.
19920412	27-02-1992		Rapportage niet aanwezig.
19940681	16-04-1994	Stadhouderslaan 41, Museum van Onderwijs, meegenomen door passant, Den Haag	1x brisantgranaat van 5cm met AZ39, niet verschoten (Duits).

Tabel 3: Meldingen en ruiming van mogelijke conventionele explosieven in (de omgeving van) het onderzoeksgebied.

De vermelde locaties uit de EOD-meldingen zijn aangegeven in GIS, waarbij gebruik is gemaakt van google earth en maps. Er heeft geen controle plaatsgevonden of de hieraan ontleende adresgegevens corresponderen met de mogelijk in de loop van de jaren veranderde huisnummers of perceelindeling. Geen van de ruiming van de hier voorgaande tabel zijn feitelijk binnen of direct nabij het onderzoeksgebied te herleiden.

2.8.2 MIJN- EN MUNITIE OPRUIMINGSDIENST

In het SIB Defensie te Rijswijk is het *Archief van de Mijn-Munitie Opruimingsdienst (M.M.O.D.), 1945-1947* geraadpleegd, de voorloper van de EOD die tot en met 1947 verantwoordelijk was voor het ruimen van explosieven. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

2.8.3 KORPS HULPVERLENINGSDIENST

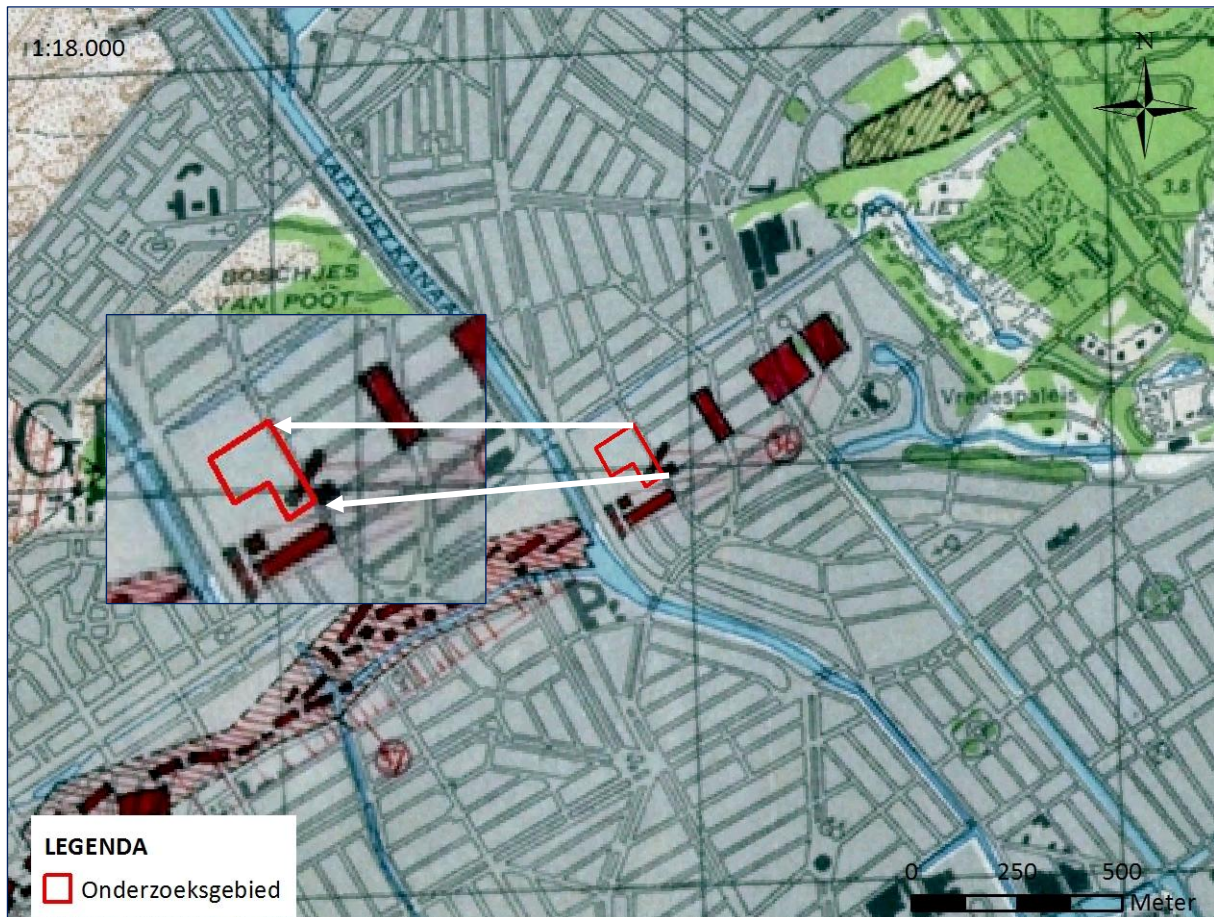
In het NA is het archief *2.04.110 Korps Hulpverleningsdienst van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 1945-1974* geraadpleegd. Het Korps Hulpverleningsdienst ofwel de HVD nam vanaf juli 1947 de taken van de MMOD over. Eind juli 1947 werd de HVD verantwoordelijk voor het ruimen van explosieven die in de civiele sector werden aangetroffen en vanaf januari 1948 ook voor het ruimen op militaire objecten en terreinen. In 1971 werd de taak van de HVD overgedragen aan de EOD (zie *paragraaf 2.6.1*).²⁹ Hoewel er geen specifieke gegevens omtrent CE-ruiming van de periode '47-'70 bekend zijn, zijn er in het archief van de HVD wel krantenartikelen betreffende CE-vondsten en ruiming opgenomen die mogelijk voor het onderzoeksgebied relevante informatie bevatten. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*. Er zijn geen gegevens aangetroffen die betrekking hebben op het onderzoeksgebied.

2.8.4 MIJNENVELDREGISTER

Gedurende de oorlog zijn door de strijdende partijen mijnevelden ingericht. Deze velden werden voor verschillende doeleinden aangelegd: bescherming, verdediging, het stoppen of desorganiseren van de vijandelijke opmars. Daarnaast werden zogenaamde "schijnmijnenvelden" aangelegd. Een dergelijk veld bevatte geen explosieven en had ten doel de vijandelijke opmars te vertragen. Het soort (antitank- of antipersoneelmijnen) en aantal gelegde mijnen binnen een mijnenveld was afhankelijk van de functie van het veld.

²⁹ J. van Woensel, *Vrij van explosieven. De geschiedenis van het EOCL en zijn voorgangers, 1944-2004* (Meppel 2004) 107 en 142.

Na de oorlog zijn de mijnevelden in Nederland (voor zover bekend) in kaart gebracht in zogenaamde “mijnenboeken”. Deze mijnenkaarten zijn in het bezit van de EOD. ECG heeft bij de EOD navraag gedaan of er voor de onderzoeksgebieden mijnevelden zijn gedocumenteerd. Uit de door de EOD aangeleverde gegevens blijkt dat er geregistreerde mijnevelden hebben gelegen in en nabij het onderzoeksgebied.

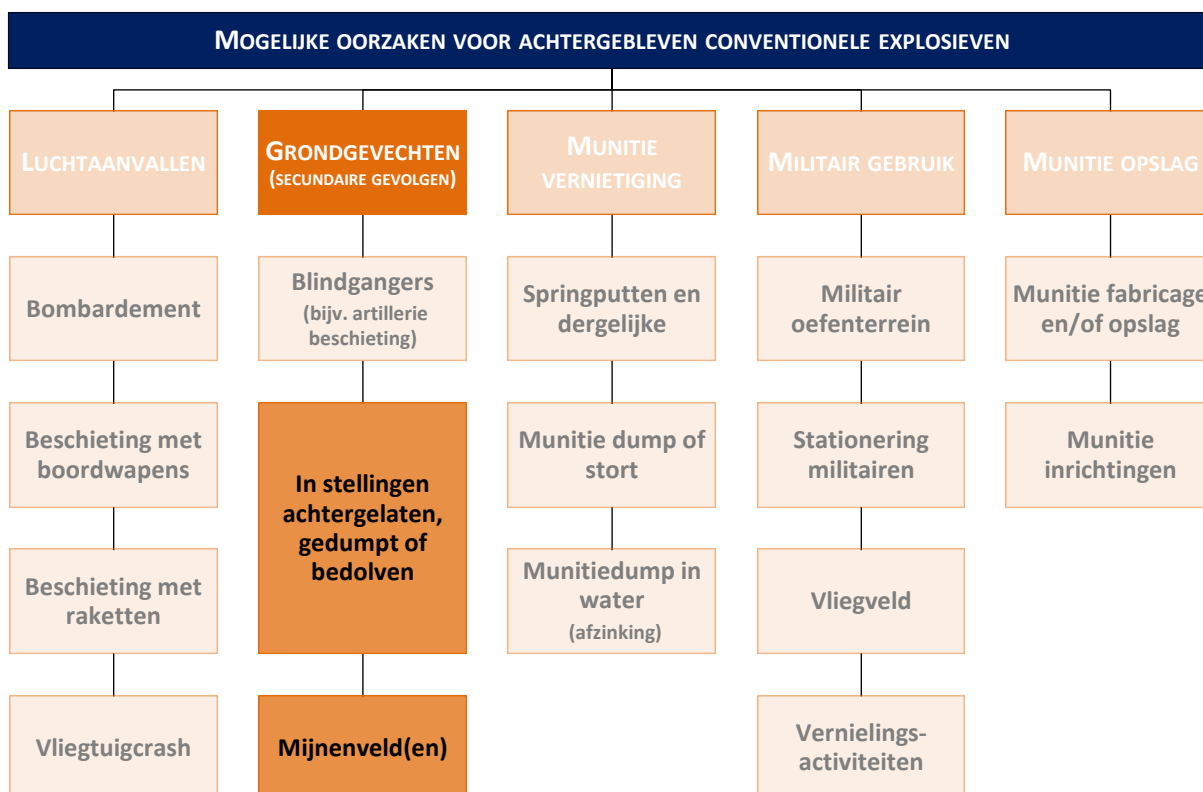

Figuur 14: De door de EOD aangeleverde mijnenkaart nabij het onderzoeksgebied. Mijnevelden zijn in het rood ingetekend.

Op luchtopnamen en in archiefgegevens waren reeds aanwijzingen aangetroffen dat er mijnevelden in en/of nabij het onderzoeksgebied zouden liggen. Uit de door de EOD aangeleverde gegevens blijkt dat de mijneveldengroep met nummer 36 de naam ‘Brandung’ droeg. ‘Brandung’ bestond uit een achttal losse mijnevelden, zoals in *figuur 13* aangegeven. Hier waren 528 *Holzminen* 42, 336 *T-Minen* 43 en 1056 *Schüh minen* gelegd. Uit het aangeleverde ruimingcertificaat blijkt dat het mijneveld op 28 mei 1945 is geruimd. Hierbij werden 1881 mijnen geruimd. De overige gelegde mijnen waren tijdens de werkzaamheden ontploft. Dit sluit aan bij de melding uit het archief van het MG waarin wordt vermeldt dat er ontploffingen zijn gehoord bij ruiming op 25 mei 1945 ‘achter de Nicolaïstraat’. Het ruimingcertificaat beschrijft dat het mijneveld *Brandung* gezuiverd is van alle mijnen.

2.9 ANALYSE INDICATIES UIT INDICATIE ONDERZOEK

Naar aanleiding van het voorgaande indicatieonderzoek zijn er bij het literatuur- en archiefonderzoek en luchtfotoanalyse verschillende indicaties voor oorlogshandelingen achterhaald. Het betreft hier de aangelegde *Hauptkampflinie*, waarbij een 30 meter brede tankgracht werd gegraven, drakentanden werden geplaatst en mijnenvelden werden gelegd. Ten behoeve van de aanleg van het voornoemde diende aanwezige bebouwing te worden verwijderd. Ten noorden van de tankgracht werd een schuilloopgravenstelsel ingericht. In het onderstaande overzicht zijn de achterhaalde indicaties schematisch weergegeven.

3 HET CONTRA-INDICATIE ONDERZOEK

De volgende stap in deze bureaustudie wordt gevormd door het achterhalen van gebeurtenissen die een aanwijzing vormen dat een (mogelijk verdacht) gebied of een deel hiervan (in zowel horizontale als verticale zin) als onverdacht kan worden aangemerkt. Dit onderdeel van de bureaustudie bestaat uit een beeldvergelijking van de gehanteerde luchtfoto's en recente (satelliet)opnamen, archiefonderzoek en een analyse van door de opdrachtgever aangeleverde gegevens omtrent naoorlogse bebouwing.

3.1 BEELDVERGELIJKING

Middels een vergelijking van recente satellietbeelden met luchtopnamen uit de Tweede Wereldoorlog, is getracht te bepalen waar de bodem is geroerd. *Figuur 15* op de volgende pagina toont de beeldvergelijking, waarbij luchtfoto's van 18 maart 1945 als uitgangspunt zijn genomen.

De beeldvergelijking toont een grootschalige naoorlogse verandering. Het stratenbeeld maakt goed inzichtelijk waar de historische bebouwing is gebleven en waar er naoorlogs bebouwing is verwezenlijkt. De gehele *Hauptkampflinie* is uit het huidige landschap verdwenen. De band van naoorlogse bebouwing toont nog wel de exacte locatie van de vrijgemaakte zone aan. Ten noorden van het onderzoeksgebied zijn nieuwe woonflats gebouwd en is de President Kennedylaan aangelegd. Ter hoogte van het onderzoeksgebied is het Verhulstplein aangelegd. Hierbij zijn aan west- en oostzijde een tweetal kantoorcomplexen verwezenlijkt. In het zuiden is een woonflat geplaatst en ten noorden is een tankstation aangelegd. Het midden van het plein is ingericht als een parkeerplaats. Het plein is voorzien van straatverlichting.

Figuur 15:
Beeldvergelijking van huidige opnamen van het onderzoeksgebied met een luchtopname van 18 maart 1945.

3.2 AANVULLEND ARCHIEFONDERZOEK

De archieven *610-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1937-1952*, *0828-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990* die in *paragraaf 2.6.1* werden aangehaald, zijn tevens doorzocht op relevante informatie betreffende naoorlogse invulling/grondroerende werkzaamheden binnen het onderzoeksgebied. Hierbij zijn tevens archief *0484-02 Dienst Gemeentewerken, 1960-1990* en *1426-01 Hinderwet en Wet Milieubeheer gemeente Den Haag, 1873-2011* geraadpleegd. Een overzicht van de geraadpleegde archiefstukken is opgenomen in *Bijlage 1*.

Via de beeldbank van het Gemeentearchief Den Haag is onderstaande foto gevonden met daarop de H.H. Martelarenkerk. De foto dateert van 1947 en toont de noodkerk die ter vervanging van de in 1943 afgebroken kerk aan de Cornelis de Wittlaan is gebouwd. Later is op deze plaats het Verhulstplein gekomen. De kruising op de voorgrond van de opname toont de (voormalige) Obrechtstraat die aansluit op het Stadhoudersplein (zie *figuur 3*).³⁰

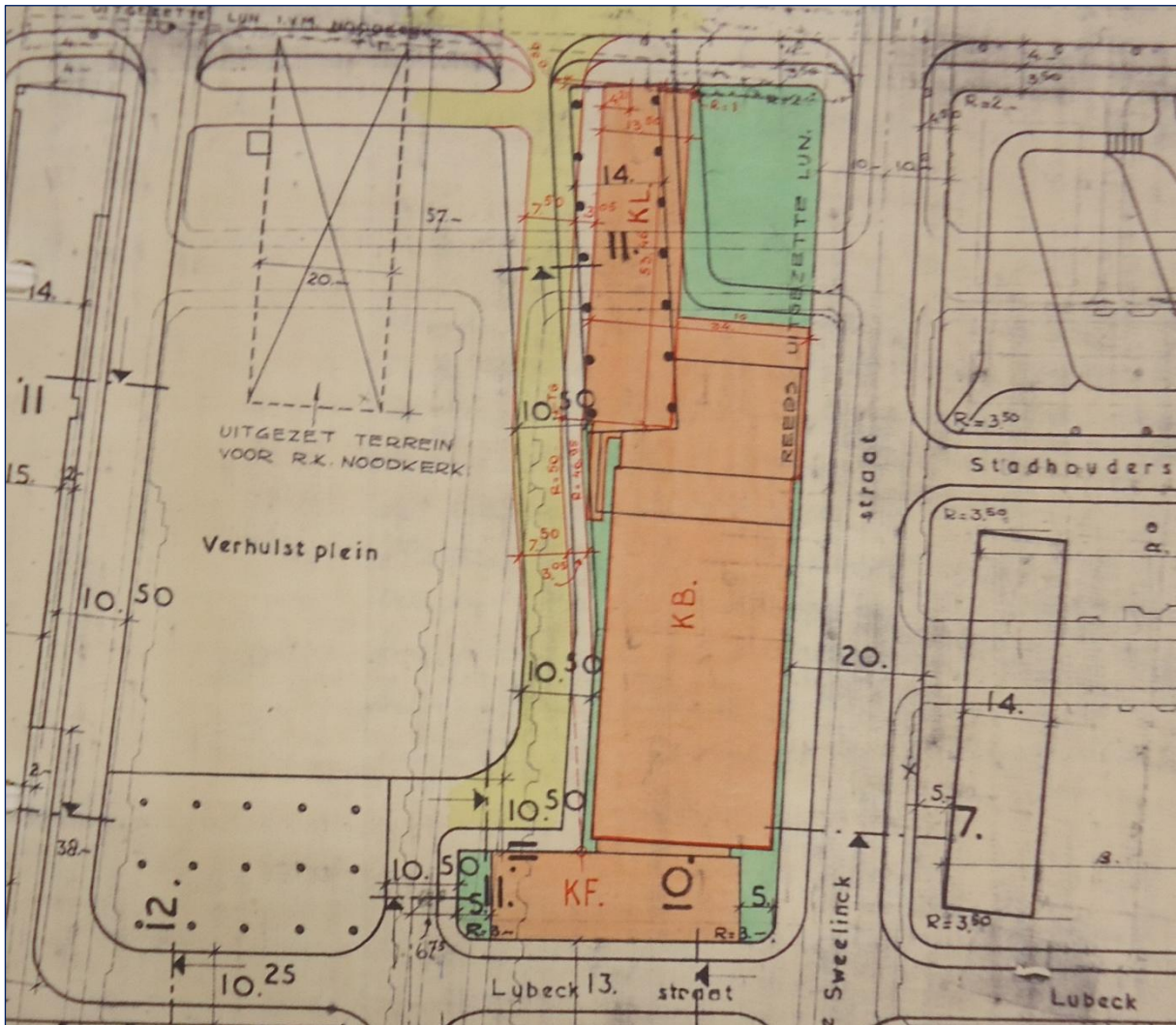
Figuur 16: De H.H. Martelarenkerk op het Verhulstplein, ca. 1947.³⁰

In dossier *3989 Wijziging van het wederopbouwplan ten behoeve van de bouw van kantoren aan het Verhulstplein, 1953-1961* uit het gemeentearchief van 1953-1990 is gebleken dat op 8 augustus 1955 het wederopbouwplan betreffende het Verhulstplein werd goedgekeurd waarin stond opgenomen dat er op dit plein de mogelijkheid kwam kantoorgebouwen te stichten. De NV Levensverzekering

³⁰ <http://haagsebeeldbank.nl/afbeelding/b7066e99-d9f7-4c14-b926-448758ffc7ba> (geraadpleegd: 01-09-2015).

³¹ Ibidem.

Maatschappij “Nederlandse Nillmij van 1859” heeft hierop een ontwerp laten maken van een kantorencomplex op het plein langs de 2^e Sweelinckstraat. In een brief van 21 april 1956 wordt een plattegrond van het complex gepresenteerd, waarin de architect de wens heeft geuit om het bouwblok dat in onderstaande figuur met KL is aangeduid alsnog ‘recht te zetten’ evenwijdig aan de straat. Op de tekening is tevens een uitzetting van de Noodkerk te zien.³²

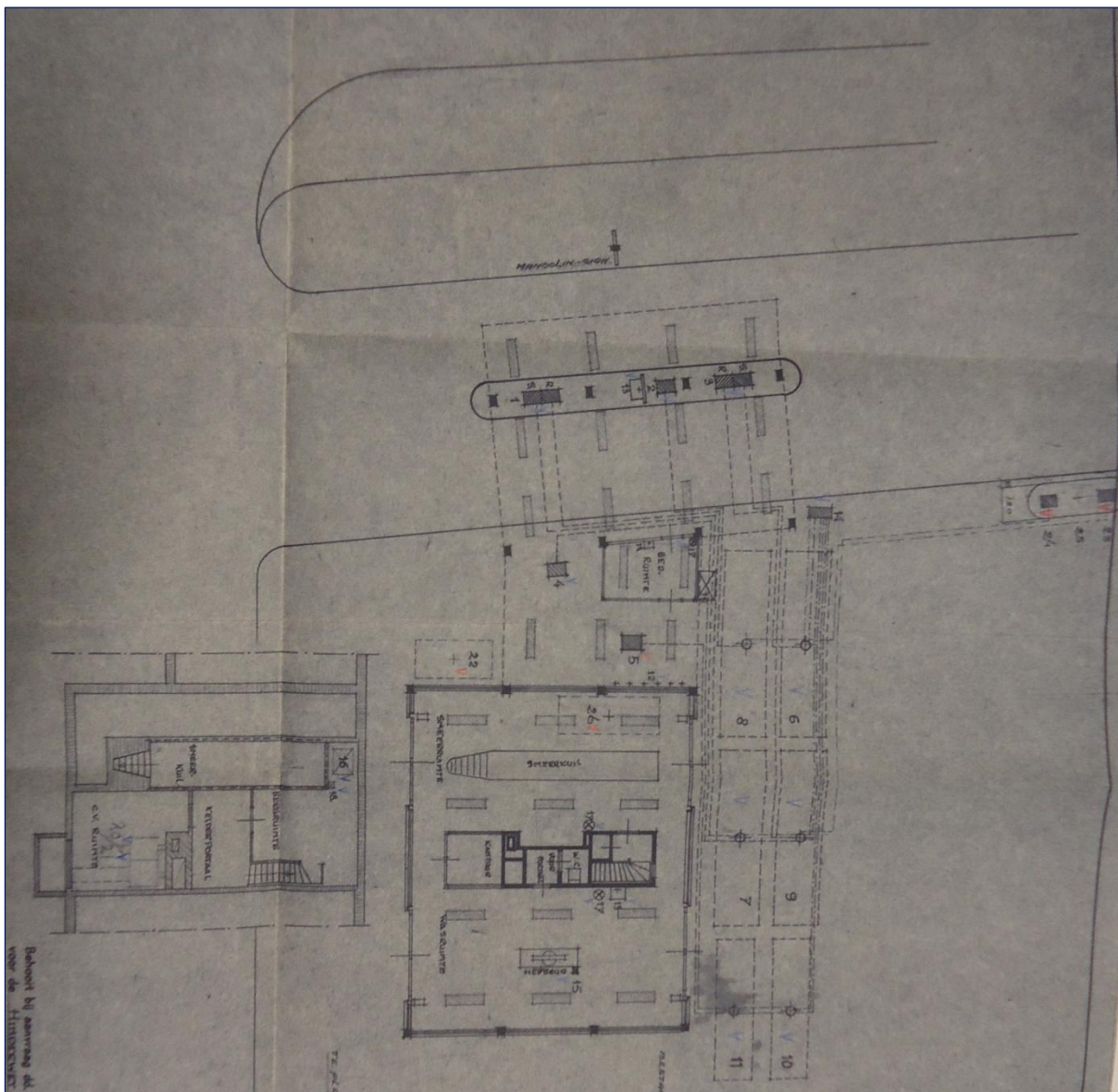

Figuur 17: Bijgevoegde plattegrond betreffende de ‘rechtzetting’ van het kantoorgebouw van de Nillmij.³²

³² Bericht betreffende Kantoorgebouw van de Nillmij aan het Verhulstplein, 's-Gravenhage, 21 april 1956, GADH, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990, inv. nr. 3989.

³³ Plattegrond behorende bij het bericht betreffende Kantoorgebouw van de Nillmij aan het Verhulstplein, 's-Gravenhage, 21 april 1956, GADH, 0828-01 Gemeentebestuur Den Haag, 1953-1990, inv. nr. 3989.

In archief 1426-01 *Hinderwet en Wet Milieubeheer gemeente Den Haag, 1873-2011* is een dossier aangetroffen betreffende de aanleg van een benzinepomp aan de President Kennedylaan (voormalige Stadhoudersplein) ter hoogte van de locatie van de Noodkerk in 1957. In de *Hinderwetvergunning* krijgt de NV Caltex Petroleum Maatschappij (Nederland) een vergunning voor het oprichten, in werking brengen en te houden van een laad- en smeerstation en een opslagtank voor 48.000 liter benzine.³⁴ Onderstaande plattegrond toont de werktekening van het pompstation dat bij de vergunningsaanvraag is ingediend.

Figuur 18: Plattegrond behorende bij de vergunningsaanvraag tot aanleg van een pompstation op het Verhulstplein, daterende van 31 oktober 1956.³⁵

³⁴ No. 510 Corr. No. 170/3281/57, afd. O.W., Vergunning krachtens de Hinderwet, 's-Gravenhage, 23 augustus 1957, GADH, 1426-01 Hinderwet en Wet Milieubeheer gemeente Den Haag, 1873-2011, inv. nr. 6045.

³⁵ Plattegrond behorende bij de vergunningsaanvraag tot aanleg van een pompstation op het Verhulstplein, daterende van 31 oktober 1956, GADH, 1426-01 Hinderwet en Wet Milieubeheer gemeente Den Haag, 1873-2011, inv. nr. 6045.

Tot slot zijn in archief 1426-01 de aanpassingsplannen van de Texaco van het pompstation aangetroffen, daterende van 24 maart 1997. Omdat het verkooppunt toen niet meer voldeed aan de kwaliteitseisen van Texaco werd de vergunning voor gedeeltelijke nieuwbouw aangevraagd. Hierbij werd aan de achterzijde een carwash gepland.³⁶

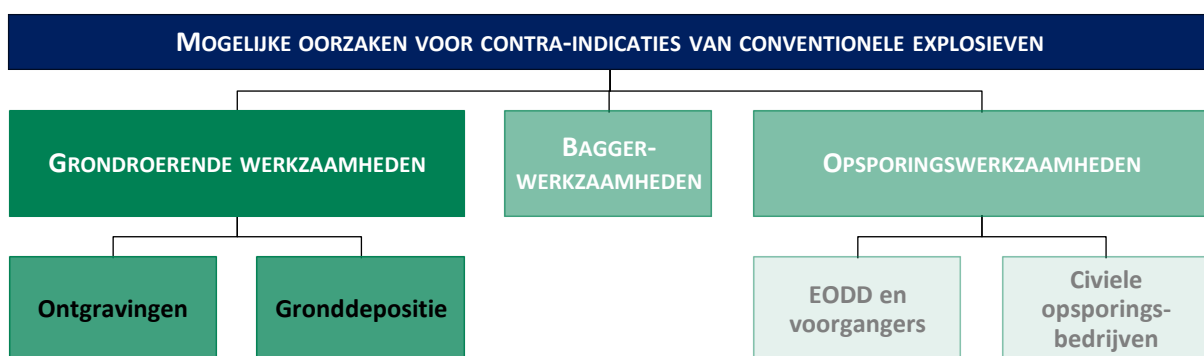
3.3 ANALYSE AANGELEVERDE GEGEVENS BETREFFENDE NAOORLOGSE BEBOUWING

Door de opdrachtgever zijn bouwtekeningen aangeleverd van het te slopen kantorencomplex aan de 2^e Sweelinckstraat. Hieruit valt op te maken dat dit complex een souterrain en kelder heeft. De kelder van de laaggebouw is gelegen op -4,86m en van de hoogbouw op -5,58 vanaf het maaiveld. ECG gaat er van uit de bodem ter hoogte van de te slopen bebouwing tot minimaal deze diepten geroerd is.³⁷

Daarnaast is uit aangeleverde informatie gebleken dat er binnen het onderzoeksgebied verkennende bodemonderzoeken hebben plaatsgevonden en dat bepaalde delen naoorlogs zijn gesaneerd. Hierbij hebben op beperkte schaal bodemroerende werkzaamheden plaatsgevonden.³⁸

3.4 SAMENVATTING NAOORLOGSE WERKZAAMHEDEN

Op basis van de voorgaande paragrafen kan er gesteld worden dat er aanwijzingen zijn aangetroffen waaruit blijkt dat er naoorlogs binnen het onderzoeksgebied grondroerende werkzaamheden hebben plaatsgevonden. Zo is de tankgracht gedicht en het Verhulstplein aangelegd, heeft er eind jaren veertig een noodkerk gestaan, is er een pompstation aangelegd en naoorlogs uitgebreid/verbouwd. Daarnaast is er een kantorencomplex gebouwd dat voorzien is van een kelder. Ook zijn er grondonderzoeken en grondsanereringen geweest waarbij bodemroeringen hebben plaatsgevonden. De achterhaalde contra-indicaties kunnen als volgt schematisch worden weergegeven:

³⁶ Texaco verkooppunt voor motorbrandstoffen Verhulstplein 10, Toelichting op bouwplan, 24 maart 1997, GADH, 1426-01 Hinderwet en Wet Milieubeheer gemeente Den Haag, 1873-2011, inv. nr. 8038.

³⁷ Tek: N.V. Levensverzekeringmaatschappij Nillmij, Kantoorgebouw Stadhoudersplantsoen Den Haag, Bestaande Toestand, doorsneden G-G, H-H, K1-K1, Arnhem, nov. '71; William Properties, Kennedy Center Den Haag, Dwarsdoorsneden en achteraanzicht bestaande situatie, 20-03-2003, VO22.

³⁸ Geofox-Lexmond BV, *Verkend bodemonderzoek Stadhoudersplantsoen 214-216 te Den Haag 20043970/IDJ* (Bodegraven 24 februari 2005); Holland Milieutechniek, *Bodemsanering 06-5013: Verhulstplein te Den Haag, Gewijzigd saneringsplan* (Hendrik Ido Ambacht September 2014).

4 AFBAKENING VERDACHT GEBIED

4.1 INLEIDING

Op basis van bronstudie is feitelijk vast komen te staan dat er indicaties voor de mogelijke aanwezigheid van conventionele explosieven tot de directe omgeving van het onderzoeksgebied zijn te herleiden. Tevens zijn er binnen en in de omgeving van het onderzoeksgebied contra-indicaties achterhaald waardoor het mogelijke risico op het aantreffen van conventionele explosieven wordt verminderd.

4.2 HORIZONTALE AFBAKENING VERDACHT GEBIED

Het verdachte gebied zal, indien mogelijk, horizontaal worden afgebakend aan de hand van bijlage 3 van het WSCS-OCE.³⁹ Van de richtlijnen uit de afbakeningstabel mag gemotiveerd worden afgeweken. De indicaties uit *paragraaf 2.7* dienen als uitgangspunt bij de horizontale afbakening van verdacht gebied. Vanuit veiligheids- en risicoperspectief worden de indicaties (waar mogelijk) voorzien van zogenaamde risicobuffers (inclusief tolerantie van 5 meter zoals omschreven in *paragraaf 2.7.2*). De hierna gehanteerde omschrijving van de indicaties zijn afkomstig uit bijlage 3 van het WSCS-OCE.

- Tankgracht of -geul

Middels literatuur- en archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie is gebleken dat er in en nabij het onderzoeksgebied een tankgracht was aangelegd. In het WSCS-OCE is met betrekking tot deze indicatie het volgende uitgangspunt opgenomen:

Een diepe (al dan niet droge) gracht of geul met steile wanden, aangebracht om pantservoertuigen tegen te houden. De tankgracht is niet verdacht, tenzij er aanwijzingen zijn dat er mogelijk munitie in gedumpt is.

Aangezien er geen indicaties zijn aangetroffen dat er mogelijk munitie is gedumpt in de tankgracht, is het uitgangspunt voor deze indicatie 'onverdacht'. De indicatie hoeft derhalve niet afgebakend te worden.

- Mijneveld

Middels archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie is gebleken dat er in en nabij het onderzoeksgebied mijnevelden zijn aangelegd. In het WSCS-OCE zijn met betrekking tot deze indicatie diverse uitgangspunten opgenomen, waarbij de volgende het meeste overeenkomt met de situatie in en nabij het onderzoeksgebied:

³⁹ De "algemene omschrijving" en "uitgangspunten voor afbakening verdacht gebied" in deze bijlage worden gebruikt om te beoordelen of bepaalde oorlogshandelingen een indicatie vormen voor de aanwezigheid van conventionele explosieven (VERDACHT of ONVERDACHT) en voor de horizontale afbakening van het verdachte gebied. Hiervan mag alleen gemotiveerd worden afgeweken.

Geregistreerd mijnenveld, waarvan mijnenlegrapport aanwezig is. Niet alle volgens het legrapport gelegde landmijnen zijn geruimd. Feitelijke onderbouwing bekend waarom er landmijnen worden vermist. Uitgangspunt voor deze indicatie is onverdacht.

Aangezien er feitelijke onderbouwing aanwezig is waarom niet alle geregistreerde mijnen zijn geruimd (deze ontploften bij de ruimwerkzaamheden bleek uit verschillende archiefstukken) en het veld als 'gezuiverd van mijnen' is aangeduid, is het uitgangspunt voor deze indicatie 'onverdacht'. De indicatie hoeft derhalve niet afgebakend te worden.

- Versperringen

Middels literatuur archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie is gebleken dat er nabij het onderzoeksgebied versperringen waren opgeworpen in de vorm van betonnen drakentanden. In het WSCS-OCE is met betrekking tot deze indicatie (versperringen in het algemeen) het volgende uitgangspunt opgenomen:

Versperringen, zoals strandversperringen en drakentanden. Uitgangspunt voor deze indicatie is onverdacht, tenzij er indicaties zijn dat CE onderdeel uitmaken van de versperring.

Aangezien er geen indicaties zijn aangetroffen dat CE onderdeel uitmaakten van de drakentanden, is het uitgangspunt voor deze indicatie 'onverdacht'. De indicatie hoeft derhalve niet afgebakend te worden.

- Schuilloopgraaf

Middels archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie is vast komen te staan dat direct ten noorden en binnen het onderzoeksgebied een schuilloopgravenstelsel is aangelegd. In het WSCS-OCE is met betrekking tot deze indicatie het volgende uitgangspunt opgenomen:

Loopgraaf voor burgerbevolking om in te schuilen. Uitgangspunt voor deze indicatie is onverdacht.

Aangezien het uitgangspunt voor deze indicatie 'onverdacht' is, hoeven deze niet afgebakend te worden.

Op basis van voorgaande risicoafbakening, dient de onderzoekslocatie als ONVERDACHT beschouwd te worden en kan de 'CE-Bodembelastingkaart' als volgt worden weergegeven:

CE-BODEMBELASTINGKAART

Bronnen: Esri Nederland, Esri, Kadaster, CBS, Min VROM, Rijkswaterstaat en gemeenten: Rotterdam, Breda, Tilburg

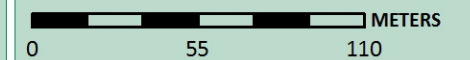
Source: Esri, DigitalGlobe, GeoEye, Earthstar, USDA, USGS, AEX, Getmapping, Aerogrid, IGN, IGP, swisstopo, and the GIS User Community

LEGENDA

Onderzoeksgebied (te beschouwen als ONVERDACHT gebied)

DATUM:
10 SEPTEMBER 2015
PROJECT NR.:
321-015
TEKENING NR.:
321-015-TE-02
OPDRACHTGEVER:
ROYAL HASKONINGDHV
ACCOORD MANAGEMENT:
ING. F. PAS (ALG. DIRECTEUR)
PARAAF:

COPYRIGHT 2015 EXPLOSIVE CLEARANCE GROUP

SCHAAL: 1:2.500
GETEKEND DOOR: ECG

BEZOEKADRES: NIEUWEG 212, 6603 BV WUCHEN
POSTADRES: POSTBUS 332, 6500 AH NIJMEGEN
CONTACTGEGEVENS: E-MAIL: INFO@ECG-GROUPL, TELEFOON: 024-6452409, WEB: WWW.ECG-GROUPL

5 LEEMTEN IN KENNIS

- Van eventuele meldingen of ruiming van (vermoede) explosieven in of direct grenzend aan het onderzoeksgebied zijn over de periode 1940-1944 en 1948-1970 geen gegevens meer bekend bij de EOD of het SSA.
- Van eventuele meldingen en ruiming van (vermoede) explosieven in of direct grenzend aan het onderzoeksgebied uitgevoerd in de periode 2011-2014 zijn de gegevens nog niet gearhiveerd en derhalve niet raadpleegbaar.
- Niet alle aangevraagde meldingrapportages van de EOD konden worden aangeleverd.
- Bepaalde indicaties die zijn aangetroffen in literatuur en archiefstukken zijn niet te herleiden naar een specifieke locatie.

6 CONCLUSIE EN ADVIES

Het doel van deze studie is het verkrijgen van een, door middel van het verzamelen en verwerken van relevant historisch feitenmateriaal, gefundeerd antwoord op de volgende drie kernvragen:

1. Is het onderzoeksgebied of een deel hiervan betrokken geweest bij oorlogshandelingen (indicaties) en is er daardoor sprake van een verhoogd risico op het aantreffen van conventionele explosieven oftewel van verdacht gebied?

Op basis van literatuur- en archiefonderzoek en luchtfoto-interpretatie zijn er binnen en nabij het onderzoeksgebied indicaties achterhaald voor de aanwezigheid van conventionele explosieven. Deze indicaties bestaan uit: een tankgracht, versperringen (drakentanden), mijnevelden en schuilloopgraven. Uit de horizontale afbakening blijkt dat deze indicaties als 'onverdacht' kunnen worden aangeduid. Er is dus geen sprake van een 'verdacht' gebied op het aantreffen van CE binnen het onderzoeksgebied.

2. Zijn er gebeurtenissen (contra-indicaties) die een aanwijzing vormen dat een (mogelijk verdacht) gebied als onverdacht kan worden aangemerkt?

Op basis van het contra-indicatieonderzoek is voldoende feitelijk vastgesteld dat er in de naoorlogse periode werkzaamheden binnen en nabij het onderzoeksgebied hebben plaatsgevonden waarbij bodemingrepen zijn gepleegd. Deze werkzaamheden betreffen onder andere demping van de tankgracht, de aanleg van het Verhulstplein, noodkerk, pompstation (met ondergrondse benzinetanks) en kantorencomplex (met kelder). Ook zijn er grondonderzoeken en grondsanerungen geweest waarbij bodemroeringen hebben plaatsgevonden. Derhalve kan geconcludeerd worden dat op deze locaties het risico op het aantreffen van conventionele explosieven is verminderd tot op de naoorlogs geroerde bodem.

3. Indien er sprake is van verdacht gebied wat is dan de (sub)soort, hoeveelheid en verschijningsvorm van de vermoede conventionele explosieven?

Er is geen sprake van een feitelijk verdacht gebied. Het bepalen van de (sub)soort, hoeveelheid en verschijningsvorm is derhalve voor deze bureaustudie niet van toepassing.

ECG adviseert u om de geplande werkzaamheden op reguliere wijze uit te voeren. Hoewel er geen feitelijke aanleiding is het onderzoeksgebied verdacht te verklaren, adviseert ECG u om het uitvoerend personeel voorafgaand aan werkzaamheden in de te bewerken gebieden altijd te instrueren (aan de hand van *Bijlage 2 Protocol Toevalsvondst*) geen verdere acties te ondernemen in het geval van het onverhoopt aantreffen van munitieverdachte objecten en terstond contact op te nemen met de (plaatselijke) politie: telefoon: 0900-8844.

7 OVERZICHT VAN GEHANTEERDE BRONNEN

Archieven

- Bundesarchiv-Militärarchiv te Freiburg im Breisgau
- Explosieven Opruimingsdienst van het ministerie van Defensie te Rijswijk en Soesterberg
- Gemeentearchief Den Haag
- Luchtfotoarchief Topografische Dienst te Zwolle
- Nationaal Archief te Den Haag
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie te Den Haag
- Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie te Amsterdam
- Semi-Statistisch Informatiebeheer Defensie te Rijswijk
- Special Collections Wageningen University te Wageningen
- The Aerial Reconnaissance Archives te Edinburgh (UK)
- The National Archives te Londen (UK)

Literatuur

- Ambachtsheer, H.F., *Van verdediging naar bescherming: de Atlantikwall in Den Haag* (Den Haag 1995).
- Amersfoort, H. en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied* (Den Haag 2005).
- Boom, B.E. van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Buck, P. de e.a., *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (Rijswijk 1992).
- Eversteijn, T., *Bombardementen en verongelukte vliegtuigen in de periode 10 mei 1940 – 5 mei 1945* (niet gepubliceerd).
- Galema, W., *Architectuurgids wederopbouw Den Haag 1940-1965* (Den Haag 2013).
- Pater, B.C. de en B. Schoenmaker, *Grote Atlas van Nederland, 1930-1950: Comprehensive atlas of the Netherlands, 1930-1950* (Zierikzee 2005).
- Sectie Krijgsgeschiedenis van den Generalen Staf, *Beknopt overzicht van de krijgsverrichtingen der Koninklijke Landmacht 10-19 mei 1940* (Leiden 1947).
- Studiegroep Luchtoorlog 1939-1945, *Verliesregister 1939-1945. Alle militaire vliegtuigverliezen in Nederland tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 2008).
- Woensel, J. van, *Vrij van explosieven. De geschiedenis van het EOCL en zijn voorgangers, 1944-2004* (Meppel 2004).
- Zwanenburg, G.J., *En nooit was het stil...: kroniek van een luchtoorlog, deel 1* (Den Haag 1990).
- Zwanenburg, G.J., *En nooit was het stil...: kroniek van een luchtoorlog, deel 2* (Den Haag 1993).

Overige documenten

- Geofox-Lexmond BV, *Verkennd bodemonderzoek Stadhoudersplantsoen 214-216 te Den Haag 20043970/IDJ* (Bodegraven 24 februari 2005).
- Holland Milieutechniek, *Bodemsanering 06-5013: Verhulstplein te Den Haag, Gewijzigd saneringsplan* (Hendrik Ido Ambacht September 2014).
- N.V. Levensverzekeringmaatschappij Nillmij, *Kantoorgebouw Stadhoudersplantsoen Den Haag, Bestaande Toestand, doorsneden G-G, H-H, K1-K1, Arnhem, nov. '71* (Tekening).

- Werkveldspecifiek Certificatieschema voor het Systeemcertificaat Opsporen Conventionele Explosieven (WSCS-OCE: 2012, versie 1), *Staatscourant 2012 nr. 4230* (Den Haag 2012) 106-144.
- William Properties, Kennedy Center Den Haag, Dwarsdoorsneden en achteraanzicht bestaande situatie, 20-03-2003, VO22 (Tekening).

Internet

- <http://www.atlantikwallden Haag.nl/>
- <http://dotkadata.nl>
- <http://www.delpher.nl>
- <http://www.explosievenopruiming.nl>
- <http://www.haagsebeeldbank.nl>
- <http://maps.google.nl>
- <http://maps.bing.com>
- <http://watwaswaar.nl>

8 BIJLAGEN

BIJLAGE 1: GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN

Bundesarchiv-Militärarchiv

RL 2-II GENERALSTAB DER LUFTWAFFE/LUFTWAFFENFÜHRUNGSSTAB	
<i>4 5. Abteilung (Ic; Feindaufklärung, Abwehr, geistige Betreuung)</i>	
<i>4.1 Lagemeldungen, Lageberichte</i>	
205	Lageberichte Nr.246-Nr.258, 9. Mai 1940 - 21. Mai 1940
206	Lageberichte Nr.259-Nr.264, 22. Mai 1940 - 27. Mai 1940
207	Lageberichte Nr.265-Nr.270, 28. Mai 1940 - 1. Juni 1940
208	Lageberichte Nr.271-Nr.276, 3. Juni 1940 - 7. Juni 1940
209	Lageberichte Nr.277-Nr.282, 9. Juni 1940 - 13. Juni 1940
210	Lageberichte Nr.283-Nr.290, 15. Juni 1940 - 21. Juni 1940
211	Lageberichte Nr.292-Nr.298, 23. Juni 1940 - 29. Juni 1940
211a	1. Juli 1940 - 5. Juli 1940
212	Lageberichte Nr.305-Nr.317, 7. Juli 1940 - 19. Juli 1940
213	Lageberichte Nr.319-Nr.330, 21. Juli 1940 - 1. Aug. 1940
214	Lageberichte Nr.375-Nr.382, 15. Sept. 1940 - 22. Sept. 1940
215	Lageberichte Nr.383-Nr.391, 23. Sept. 1940 - 1. Okt. 1940
216	Lageberichte Nr.393-Nr.403, 3. Okt. 1940 - 13. Okt. 1940
217	Lageberichte Nr.404-Nr.414, 14. Okt. 1940 - 24. Okt. 1940
218	Lageberichte Nr.415-Nr.425, 25. Okt. 1940 - 4. Nov. 1940
219	Lageberichte Nr.426-Nr.434, 5. Nov. 1940 - 13. Nov. 1940
220	Luftlageberichte Nr.435-Nr.440, 14. Nov. 1940 - 19. Nov. 1940
221	Luftlageberichte Nr.441-Nr.447, 20. Nov. 1940 - 26. Nov. 1940
222	Luftlageberichte Nr.448-Nr.454, 27. Nov. 1940 - 3. Dez. 1940
223	Luftlageberichte Nr.455-Nr.463, 4. Dez. 1940 - 12. Dez. 1940
224	Luftlageberichte Nr.464-Nr.471, 13. Dez. 1940 - 21. Dez. 1940
225	Luftlageberichte Nr.472-Nr.479, 22. Dez. 1940 - 31. Dez. 1940
226	Luftlageberichte Nr.480-Nr.488, 1. Jan. 1941 - 9. Jan. 1941
227	Luftlageberichte Nr.489-Nr.497, 10. Jan. 1941 - 18. Jan. 1941
228	Luftlageberichte Nr.498-Nr.510, 19. Jan. 1941 - 31. Jan. 1941
229	Luftlageberichte Nr.511-Nr.519, 1. Feb. 1941 - 9. Feb. 1941
230	Luftlageberichte Nr.520-Nr.528, 10. Feb. 1941 - 18. Feb. 1941
231	Luftlageberichte Nr.529-Nr.538, 19. Feb. 1941 - 28. Feb. 1941
232	Luftlageberichte Nr.539-Nr.546, 1. März 1941 - 8. März 1941
233	Luftlageberichte Nr.547-Nr.554, 9. März 1941 - 16. März 1941
234	Luftlageberichte Nr.555-Nr.559, 17. März 1941 - 21. März 1941
235	Luftlageberichte Nr.560-Nr.562, 22. März 1941 - 24. März 1941
236	Luftlageberichte Nr.563-Nr.569, 25. März 1941 - 31. März 1941
237	Luftlageberichte Nr.570-Nr.575, 1. Apr. 1941 - 6. Apr. 1941
238	Luftlageberichte Nr. 577-Nr. 583, 8. Apr 1941 - 14. Apr. 1941
239	Luftlageberichte Nr.584-Nr.591, 15. Apr. 1941 - 22. Apr. 1941
240	Luftlageberichte Nr.592 - Nr.599, 23. Apr. 1941 - 30. Apr. 1941
241	Luftlageberichte Nr.600 - Nr.605, 1. Mai 1941 - 6. Mai 1941
242	Luftlageberichte Nr.606 - Nr.613, 7. Mai 1941 - 14. Mai 1941
243	Luftlageberichte Nr.614 - Nr.625, 15. Mai 1941 - 26. Mai 1941
244	Luftlageberichte Nr.626 - Nr.637, 27. Mai 1941 - 7. Juni 1941
245	Luftlageberichte Nr.638 - Nr.645, 8. Juni 1941 - 15. Juni 1941

RL 2-II GENERALSTAB DER LUFTWAFFE/LUFTWAFFENFÜHRUNGSSTAB	
246	Luftlageberichte Nr.646 - Nr.655, 16. Juni 1941 - 25. Juni 1941
247	Luftlageberichte Nr.656 - Nr.660, 26. Juni 1941 - 30. Juni 1941
248	Luftlageberichte Nr.661 - Nr.666, 1. Juli 1941 - 6. Juli 1941
249	Luftlageberichte Nr.667 - Nr.672, 7. Juli 1941 - 12. Juli 1941
250	Luftlageberichte Nr.673 - Nr.678, 13. Juli 1941 - 18. Juli 1941
251	Luftlageberichte Nr.679 - Nr.684, 19. Juli 1941 - 24. Juli 1941
252	Luftlageberichte Nr.685 - Nr.691, 25. Juli 1941 - 31. Juli 1941
253	Luftlageberichte Nr.692 - Nr.700, 1. Aug. 1941 - 9. Aug. 1941
254	Luftlageberichte Nr.701 - Nr.707, 10. Aug. 1941 - 16. Aug. 1941
255	Luftlageberichte Nr. 708 - Nr.713, 17. Aug. 1941 - 22. Aug. 1941
256	Luftlageberichte Nr.714 - Nr.719, 23. Aug. 1941 - 28. Aug. 1941
257	Luftlageberichte Nr.720 - Nr.725, 29. Aug. 1941 - 3. Sept. 1941
258	Luftlageberichte Nr.726 - Nr.730, 4. Sept. 1941 - 8. Sept. 1941
259	Luftlageberichte Nr.731 - Nr.736, 9. Sept. 1941 - 14. Sept. 1941
260	Luftlageberichte Nr.737 - Nr.742, 15. Sept. 1941 - 20. Sept. 1941
261	Luftlageberichte Nr. 743 - Nr.748, 21. Sept. 1941 - 26. Sept. 1941
262	Luftlageberichte Nr.749 - Nr.754, 27. Sept. 1941 - 2. Okt. 1941
263	Luftlageberichte Nr.755 - Nr.760, 3. Okt. 1941 - 9. Okt. 1941
264	Luftlageberichte Nr.761 - Nr.765, 10. Okt. 1941 - 14. Okt. 1941
265	Luftlageberichte Nr.766 - Nr.769, 15. Okt. 1941 - 18. Okt. 1941
266	Luftlageberichte Nr.770 - Nr.774, 19. Okt. 1941 - 23. Okt. 1941
267	Luftlageberichte Nr.775 - Nr.778, 24. Okt. 1941 - 28. Okt. 1941
268	Luftlageberichte Nr.779 - Nr.785, 28. Okt. 1941 - 3. Nov. 1941
269	Luftlageberichte Nr.786 - Nr.791, 4. Nov. 1941 - 9. Nov. 1941
1025	Lageberichte Nr.331-Nr.340, 2.- 11. Aug. 1940
1026	Lageberichte Nr.341-Nr.345, 12.- 16. Aug. 1940
1557	Lagebericht Nr. 269, 1. Juni 1940

Gemeentearchief Den Haag

0484-02 DIENST GEMEENTEWERKEN, 1960-1990	
10807-10808	Stukken betreffende het bouwrijp maken van het Verhulstplein en behoefte van de nieuwbouw van woningen voor ouderen, 1988-1990.

0610-01 GEMEENTEBESTUUR DEN HAAG, 1937-1952	
817	Stukken betreffende wederopbouw en herstel van oorlogsschade, 1948-1952.
1021-1025	Stukken betreffende het doen uitvoeren van werkzaamheden in het kader van de wederopbouw en het herstel van oorlogsschade, met tekeningen, 1945-1952.
1070	Stukken houdende opgave aan de Beaufragten des Reichskommissars van burgers die gedood zijn bij een luchtaanval op 11 april 1941, 1941.
1544-1546	Stukken betreffende wederopbouw alsmede herstel en vergoeding van oorlogsschade, 1939-1952.
1548	Stukken betreffende het afdoen van schade-aangiften ten gevolge van het oorlogsgeweld, 1941-1946.
2316	Stukken betreffen het regelen van de vergoeding van oorlogsschade, toegebracht aan gemeenteeigendommen, 1941-1955
2318	Bijlagen behorende bij het zgn. 'bezettingsverslag' van de dienst Gemeentewerken, bestaande uit stadsplattegronden met aanduidingen van gesloopte en onttakelde percelen, waterbronnen, gesloopte bestrating en schuilloopgraven, 1943.
2321	Stukken betreffen het inventariseren van oorlogsschade aan gebouwen, 1945-1949.
2539	Stukken betreffende het financieren van het herstel van oorlogsschade aan gemeentelijke en particuliere woningen, 1946-1952 (1960).

0828-01 GEMEENTEBESTUUR DEN HAAG, 1953-1990

2629-2632	Stukken betreffende het opruimen van bunkers en andere voormalige verdedigingswerken, met tekeningen, 1948-1976.
3989	Wijziging van het wederopbouwplan ten behoeve van de bouw van kantoren aan het Verhulstplein, 1953-1961.
12704	Stukken betreffen het melden en opruimen van oorlogstuig, 1979-1988

1165-01 GEMEENTELIJKE LUCHTBESCHERMINGSDIENST, (1928) 1938-1945 (1952)

101-108	Rapporten en processen verbaal betreffende bominslagen e.d., met foto's, 1940-1945
---------	--

1426-01 HINDERWET EN WET MILIEUBEHEER GEMEENTE DEN HAAG, 1873-2011

6045	President Kennedylaan ong.; benzinepomp, 1957-1966.
8037	Verhulstplein 10; benzinstation, 1967-2001.
8038	Verhulstplein 10; benzinstation, 1997.
8039	Verhulstplein 23-26; kantoorgebouw, 1961.

Nationaal Archief

2.04.53.15 MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN: INSPECTIE BESCHERMING BEVOLKING TEGEN LUCHTAANVALLEN, 1937-1946

76	Zuid-Holland
----	--------------

2.04.110 KORPS HULPVERLENINGSDIENST VAN HET MINISTERIE VAN BINNENLANDSE ZAKEN EN KONINKRIJKSRELATIES, 1945-1974

20-22	Registers met krantenknipsels inzake explosieven, 1945-1959.	
	20	z.d.
	21	1945-1947.
	22	1957-1959.
27	Registers met krantenknipsels inzake ongevallen met oorlogstuig, 1965-1970.	
28	Verzameling krantenknipsels inzake de Hulpverleningsdienst, 1947-1970.	

2.13.71 ARCHIEVEN VAN HET MINISTERIE VAN DEFENSIE TE LONDEN [1940-1941]; MINISTERIE VAN OORLOG TE LONDEN [1941-1945]; DEPARTEMENT VAN OORLOG: BUREAU LONDEN [1945-1947], (1933) 1940-1947 (1974)

1. Het Ministerie van Defensie te Londen, vanaf 21 augustus 1941, Ministerie van oorlog te Londen, voortgezet vanaf 20 juni 1945 tot 25 april 1947 als bureau Londen departement van oorlog en de afwikkeling en de daarbij gedeponeerde archieven, 1940-1949

1.1 Het archief van het ministerie van Defensie te Londen, vanaf 21 augustus 1941 Ministerie van Oorlog te Londen, tot 20 juni 1945

368	Stukken betreffende luchtbombardementen in Nederland, 1941, 1944-1945	
<i>2. Archieven gevormd onder de verantwoordelijkheid van de Minister van Defensie/Oorlog te Londen vallende instanties en de afwikkeling daarvan</i>		
<i>2.15 Het archief van het Bureau Voorbereiding Terugkeer, voortgezet als Bureau Militaire Voorbereiding Terugkeer, met daarin opgenomen het archief van de Marine Inlichtingendienst, voortgezet als Militaire Inlichtingendienst, voortgezet als Marine Inlichtingendienst (1940-1941) 1942-1944 (1945, 1948, 1950, 1954)</i>		
1787	Stukken betreffende bombardementen en beschietingen, voornamelijk van en op Nederland, 1941-1945	
1788-2107	Rapporten betreffende verdedigingsstelsels in Nederland, 1941-1945	
	1972	's-Gravenhage, 1942-1945

22.13.210 COMMISSIE VAN PROEFNEMING MET HIERIN OPGENOMEN AFGEDWAALDE ARCHIEFBESCHIEDEN VAN ONDERDELEN VAN DE ARTILLERIE-INRICHTINGEN EN ARTILLERIE ONDERDELEN, (1814-) 1867-1942

23	Staten houdende opgaven van plaatsen waar mogelijk onontplofte projectielen zijn gevonden, die wel of niet geruimd zijn, 1940.
----	--

3.02.42 KABINET VAN DE COMMISSARIS DER KONINGIN IN ZUID-HOLLAND, (1942) 1945-1986

213-215	Opruimactie's van V1-bommen en munitie, 1975-1982
213	1975-1978
214	1979-1980
215	1981-1982

3.09.34 MILITAIR GEZAG IN ZUID-HOLLAND, 1944-1947

1 Provinciale Militaire Commissaris voor Zuid-Holland en Afdelings Militaire Commissaris voor Zuid-Holland en Zeeland

1.1 Provinciale Militaire Commissaris Quarles van Ufford, 4 september 1944 - 31 juli 1945

43	Stukken betreffende de opsporing en opruiming van mijnen, bommen, munitie en andere explosieven, 1945 1 omslag.
----	---

1.2 Provinciale Militaire Commissaris Bloemarts, 1 augustus – 26 september 1945

146	Stukken betreffende de opsporing en opruiming van mijnen, bommen, munitie en andere explosieven, 1945.
-----	--

147	Stukken betreffende het onderzoek naar verongelukte geallieerde vliegtuigen en hun bemanningen en de berging van vliegtuigwrakken, 1945.
-----	--

148	Stukken betreffende de organisatie van de brandweer en de luchtbescherming in Zuid-Holland, c. 1945.
-----	--

6 Districts Militaire Commissaris te Den Haag

529	Stukken betreffende de opruiming van mijnen, munitie en andere explosieven, 1945.
-----	---

The National Archives

AIR - RECORDS CREATED OR INHERITED BY THE AIR MINISTRY, THE ROYAL AIR FORCE, AND RELATED BODIES

37 - Air Ministry: Allied Expeditionary Air Force, later Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (Air), and 2nd Tactical Air Force: Registered Files and Reports

714	2ND TACTICAL AIR FORCE: Daily log: July.- August 1944
715	2ND TACTICAL AIR FORCE: Daily log: Sept.- Oct. 1944
716	2ND TACTICAL AIR FORCE: Daily log: Nov.- Dec. 1944
717	2ND TACTICAL AIR FORCE: Daily log: Jan.- Feb. 1945
718	2ND TACTICAL AIR FORCE: Daily log: Mar.- May 1945

Nederlands Instituut voor Militaire Historie

575 DUITSE VERDEDIGINGSWERKEN EN INUNDATIES VAN NEDERLANDS GRONDGEBIED IN DE OORLOG / RAPPORTEN VAN MILITAIRE AARD VANUIT BEZET NEDERLAND AAN BUREAU INLICHTINGEN LONDEN (COLLECTIE 575) 1940-1945

65	1:50.000		Ost 's-Gravenhage (blad 30) tevens langs de kustlijn van Noordwijk aan Zee tot, Loosduinen
130	25-03-1945	1:25.000	Britse Intelligence kaart met Duitse verdedigingswerken bij SCHEVENINGEN en 'S-GRAVENHAGE (kaartbl. 's-Gravenhage sheet nr. 372).
157			Kaarten en tekeningen bevattende gegevens Duitse versterkingen te 's-Gravenhage.

Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie

077 GENERALKOMMISSARIAT FÜR DAS SICHERHEITSWESEN (HÖHERE SS-UND POLIZEIFÜHRER NORD-WEST), (1938) 1940-1945

1328	Dagberichten van de Befehlshaber der Ordnungspolizei Den Haag betreffende vijandelijke luchtaanvallen, 1940-1941.
------	---

216K DEPARTEMENT VAN JUSTITIE, (1935) 1940-1945 (1950)

180	Rapporten van de plaatselijke Luchtbeschermingsdiensten, politiekorpsen en de Marechaussee inzake het geven van het sein luchtalarm, het neerstorten van vliegtuigen en vliegtuigonderdelen en de vondst van niet-ontplofte explosieven, 23 juni 1943 – 28 april 1944.
181-185	Processen-verbaal van de plaatselijke luchtbeschermingdiensten, politie en Marechaussee met betrekking tot vijandelijke vliegtuigen, bomaanvallen en ontplofte in verschillende gemeenten.
186	Meldingen van verschillende gemeenten betreffende ongevallen, beschietingen, bombardementen en het afwerpen van (lege) benzinetanks door vliegtuigen.

Semi-Statistisch Informatiebeheer Defensie

Z.N. ARCHIEF VAN DE MIJN- MUNITIE OPRUIMINGSDIENST (M.M.O.D.), 1945-1947

Ruimingrapporten, correspondentie en plattegronden. Gemeenten A t/m Z, 1945-1947	
44	B t/m E
45	E t/m G
46	G t/m H
51	P t/m S
52	S t/m U

BIJLAGE 2: PROTOCOL TOEVALSVONDST

